

AGENDA ZA RAZVOJ PODSTICAJNOG OKRUŽENJA ZA RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA MLADIH

Autor:
Goran Đurović

Jun 2023. godine

Ovaj projektat finansira
Evropska unija

Centar za
građansko
obrazovanje
Centre
for Civic
Education

Agenda za razvoj podsticajnog okruženja za
razvoj preduzetništva mladih

Autor:
Goran Đurović

Jun 2023. godine

Naslov:

Agenda za razvoj podsticajnog okruženja za razvoj preduzetništva mladih

Autor:

Goran Đurović

Izdavač:

Unija mladih preduzetnika Crne Gore (UMPCG)

Tiraž: 100

©Unija mladih preduzetnika Crne Gore

Ova publikacija je kreirana kroz projekat Agenda za razvoj omladinskog preduzetništva u Crnoj Gori koji realizuje Unija mladih preduzetnika Crne Gore. Projekat je podržan u okviru programa OCD u Crnoj Gori – od osnovnih usluga do oblikovanja politika – M'BASE, koji sprovodi Centar za građansko obrazovanje (CGO) u partnerstvu sa njemačkom fondacijom Friedrich Ebert Stiftung (FES), NVO Centar za zaštitu i proučavanje ptica Crne Gore (CZIP), NVO Politikon mreža, a u saradnji sa Ministarstvom javne uprave i Ministarstvom evropskih poslova Vlade Crne Gore. Program finansira Evropska unija a kofinansira Ministarstvo javne uprave.

Sadržaj ove brošure isključiva je odgovornost UMPCG, ne odražava nužno stavove Evropske unije, CGO-a ili Ministarstva javne uprave i Ministarstva evropskih poslova Vlade Crne Gore.

SADRŽAJ

1. UVOD	7
2. ANALIZA STANJA.....	9
2.1 Zakonodavni i institucionalni okvir u vezi sa pitanjima mladih	9
2.2 Javne politike i stanje u oblasti preduzetništva mladih	12
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA MLADIMA.....	37
4. ZAKLJUČCI I PREPORUKE	51
Literatura	61

1. UVOD

Agenda za razvoj podsticajnog okruženja za razvoj preduzetništva mladih nastala je u okviru projekta Agenda za razvoj omladinskog preduzetništva u Crnoj Gori koji je podržan u okviru programa „OCD u Crnoj Gori – od osnovnih usluga do oblikovanja politika – M’BASE“ koji sprovode Centar za građansko obrazovanje (CGO), Friedrich-Ebert- Stiftung (FES), Centar za zaštitu i proučavanje ptica Crne Gore (CZIP) i Politikon mreža, a u saradnji sa Ministarstvom javne uprave i Ministarstvom evropskih poslova Vlade Crne Gore. Program finansira Evropska unija, a kofinansira Ministarstvo javne uprave.

Agenda sadrži podatke o pravnom okviru za razvoj ambijenta u kojem se mladi obrazuju, djeluju, (samo)zapošljavaju i usavršavaju.

Takođe, Analiza sadrži podatke prikupljene od mladih, učesnika fokus grupa organizovanih tokom marta i aprila 2023. godine u sve tri regije Crne Gore (sjever, centar, jug), a na kojima su ispitanici imali priliku da saopšte svoje stavove u vezi sa preduzetništvom mladih, ključnim problemima u ovoj oblasti, podsticajnim mjerama i očekivanjima od institucija koje su uključene u kreiranje ambijenta za razvoj preduzetništva mladih.

Kroz sve tri fokus grupe učešće je uzelo ukupno 35 učesnika, 9 učesnika/ca iz južne regije, i po 13 iz centralne i sjeverne regije. Od ukupnog broja učesnika, 12 su bile ženskog pola, a 23 muškog. Grupe su činili i srednjoškolci, studenti, mladi koji već imaju biznis, i mladi koji razmišljaju da započnu sopstveni biznis, kao i profesori koji predaju preduzetništvo u okviru obrazovnog programa.

Osim fokus grupa, organizovani su sastanci sa relevantnim institucijama, organizacijama civilnog društva, obrazovnim institucijama, privrednim subjektima iz različitih industrija.

Agenda sadrži i preporuke za unapređenje stanja u oblasti preduzetništva mladih sa jasno definisanim odgovornim institucijama koje treba da preduzmu neohodne mjere u promjeni politika ili ponašanja unutar institucija kako bi se osigurao ubrzan razvoj preduzetništva mladih, a koje su nastale iz gore navedenih sastanaka/fokus grupa.

2. ANALIZA STANJA

2.1 Zakonodavni i institucionalni okvir u vezi sa pitanjima mladih

Akti koji regulišu prava i obaveze mladih u Crnoj Gori: *Ustav, Zakon o mladima, Lokalni akcioni planovi (LAP), Zakon o volonterskom radu i drugi propisi iz oblasti obrazovanja.*

Zakon o mladima- Jedan od ključnih instrumenata omladinskih politika u Crnoj Gori je Zakon o mladima („Službeni list Crne Gore, br. 25/19). Zakon o mladima daje definiciju mladih (15-30 godina), definiciju omladinske politike i definiciju omladinskog rada.

Zakonom je omladinska politika definisana kao “skup mjera i aktivnosti koje državni organi, organi državne uprave, organi lokalne samouprave, nevladine organizacije, studentski i učenički parlamenti i druga pravna lica preduzimaju za poboljšanje položaja mladih, njihovog ličnog i društvenog razvoja i uključivanja u društvene tokove.”¹²

Zakon o mladima propisuje da se “omladinska politika zasniva na načelima jednakosti, volonterizma, solidarnosti aktivnog učešća i informisanosti mladih.” Omladinska politika obuhvata čitav niz važnih pitanja i oblasti od značaja za mlade: zdravlje, obrazovanje, participaciju, sigurnost, volonterski rad, zapošljavanje i ekonomsku nezavisnost.

Strategija za mlade (2017-2021) je bio prvi sveobuhvatni instrument javnih politika za mlade ali je istekom ovog dokumenta ostao prazan prostor u odnosu institucija prema mladima pa je neophodno skoro usvajanje novog strateškog plana koji će uvažiti nove okolnosti koje utiču na okruženje za razvoj i rad mladih.

Lokalni akcioni planovi na opštinskom nivou (LAP)-prema Zakonu o mladima opštine su dužne da usvoje Lokalne akcione planove za mlade koji moraju biti usklađeni sa nacionalnom strategijom za mlade i slijediti prioritete razvijene na nacionalnom nivou. Ministarstvo sporta i mladih pruža podršku u ovom procesu smjernicama i komentarima na njihove nacрте dokumenta koje su sve opštine dužne da podnesu prije nastavka postupka njegovog usvajanja u lokalnom parlamentu. Do sada su 24 opštine usvojile Lokalne akcione planove a samo novformirana Opština Zeta još nije usvojila ovaj akt.

Zakon o volonterskom radu (Službeni list CG”, br. 26/2010, 31/2010, 14/2012 i 48/2015)- Zakon definiše pojam volonterskog rada, organizatore volonterskog rada ali se može zaključiti da volontiranje u crnogorskom društvu trenutno nije efikasno regulisano. Neadekvatni zakonski okvir ozbiljno ograničava rad neprofitnih organizacija sa volonterima. Na brojne postojeće nedostatke Zakona o volonterskom radu ukazala je već Analiza efekata implementacije Strategije razvoja nevladinih organizacija 2014–2016. Zakon npr. sprečava razvoj tzv. korporativnog volontiranja, a i sprovođenje volonterskih aktivnosti i programa u osnovnim školama zbog zabrane obavljanja volonterskih aktivnosti mladima od 15 godina. Kroz Analizu se konstatovalo da zbog regresivnog karaktera i visokih troškova koje pripisuje za organizatore volontiranja, postojeći zakon prije predstavlja prepreku nego podsticaj razvoju volonterstva. Važnost adekvatnog uređenja pitanja volonterskog rada može doprinijeti da se mladi lakše uključuju u rad neprofitnih organizacija kako bi stekli neophodna znanja i vještine koje će im olakšati integraciju u postojeća privredna društva ili omogućiti lakše otpočinjanje sopstvenog biznisa.

Prema Zakonu o mladima, **Ministarstvo sporta i mladih** zaduženo je za izradu Strategije za mlade i praćenje sprovođenja omladinske politike. Ministarstvo svoje poslove u vezi sa mladima obavlja preko Direktorata za mlade.

Savjet za mlade – još je u procesu formiranja iako je rok za formiranje bio devet mjeseci od dana stupanja na snagu Zakona o mladima (član 32), kako je definisano u samom Zakonu. Savjet za mlade, kao stručno i savjetodavno tijelo, treba da djeluje u cilju podsticanja razvoja omladinske politike, sa ulogom da: daje prijedloge za unaprjeđenje omladinske politike; daje sugestije u postupku pripreme Strategije; delegira svog člana/icu za učešće u postupku pripreme zakona iz oblasti kojima se uređuju pitanja od značaja za mlade; prati položaj mladih i predlaže mjere za njihovo unaprjeđenje; na zahtjev Ministarstva daje mišljenja i o drugim pitanjima od značaja za mlade.

Omladinski servisi-Radi koordinacije, planiranja i sprovođenja omladinske politike, opštinske strategije, saradnje nadležnih organa opštine s ostalim subjektima omladinske politike, opština, u okviru svojih organa ili službi, može organizovati posebnu organizacionu jedinicu za mlade. Omladinski centri i klubovi su do sada uspostavljeni u: Podgorici, Cetinju, Nikšiću, Danilovgradu, Petnjici, Šavniku, Pljevljima, Baru, Kotoru, Mojkovcu i Plavu.

Mreža za mlade Crne Gore- U Zakonu o mladima je propisano da „Savez udruženja koja sprovode omladinsku politiku“ ima aktivnu ulogu jer ova struktura treba da delegira dva člana u Savjetu za mlade (multisektorskom tijelu zaduženom za praćenje omladinske politike na nacionalnom nivou). **Mrežu za mlade Crne Gore** osnovalo je 35 omladinskih organizacija, organizacija koje rade sa i za mlade, kao i savezi i unije mladih. Nakon više od godinu dana, tokom kojih je Inicijalni odbor radio na pripremi uslova za osnivanje ovog saveza nevladinih organizacija koje djeluju u omladinskoj politici, delegati su na osnivačkoj skupštini usvojili ključna akta za djelovanje. Takođe, na ovoj sjednici, koja je organizovana 14.09.2020. godine u Podgorici, izabrani su i članovi/ce upravljačkih struktura Mreže, kao i godišnji plan za djelovanje.

2.2 Javne politike i stanje u oblasti preduzetništva mladih

Nekoliko crnogorskih zakona reguliše segment politike koji se bavi rješavanjem problema zapošljavanja mladih ljudi kao prioritarnog pitanja. Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti („Službeni list CG”, br. 14/2010, 40/2011, 45/2012, 61/2013, 20/2015 i 52/2016.), pruža informacije o mogućnostima i uslovima zapošljavanja, posredovanja kod zapošljavanja, profesionalnog usmjeravanja, isplate plata pripravnicima; definiše podršku samozapošljavanju, subvencije za samozapošljavanje, obrazovanje i obuku, profesionalnu rehabilitaciju teško zapošljivih grupa, javne radove, stipendije, itd. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom (Sl.list, br. 49/08, 73/2010, 39/2011 i 55/2016.) bavi se ovom grupom zasebno. Pored ovog, usvojen je i Zakon o nacionalnom okviru kvalifikacija (Sl. list, br. 80/210), i Zakon o nacionalnim stručnim kvalifikacijama (Sl. list, br. 80/2008, 14/2009), dok je stručno obrazovanje uređeno Zakonom o obrazovanju odraslih (Sl. list, br. 20/2011). Zakon koji se bavi pitanjem zapošljavanja mladih ljudi je i Zakon o stručnom osposobljavanju lica sa stečenim visokim obrazovanjem (Sl. list, br. 38/12), koji stvara pravni osnov za pružanje prakse mladim diplomcima. Ne postoji periodična procjena efekata primjene zakona pa se stvarni efekti ovih javnih politika ne mogu procijeniti.

Iskustvo u procesu kreiranja i implementacije politike malih i srednjih preduzeća i preduzetništva (u nastavku teksta MSP) ukazuje da su ljudski resursi i unapređenje znanja i vještina jedan od ključnih prioriteta. Za razvoj preduzetničkog učenja neophodno je da se unaprijedi konceptualni okvir koji stvara uslove u kome akteri pružaju ključni doprinos unapređenju preduzetništva. Preduzetnici i nakon što realizuju ideju i ostvare cilj,

teže da iznađu nove mogućnosti, da budu kreativni i da rješavaju probleme. U skladu s tim, preduzetničko učenje treba biti podstaknuto praktičnom/preduzetničkom nastavom, da bi se postigli kvalitetni ishodi za djecu i mlade. Preduzetničke vještine treba da se uče, praktikuju i koriste svaki dan, u svakom segmentu obrazovnog procesa, stvarajući jednake šanse kako bi svaka mlada osoba mogla da postigne svoje najbolje.

Zato je Vlada Crne Gore donijela 2019. godine **Strategiju cjeloživotnog preduzetničkog učenja 2020-2024.** (<https://www.gov.me/dokumenta/59a998e8-af01-4e54-a205-fc81584163f8>). Politika cjeloživotnog preduzetničkog učenja definisana ovom Strategijom je jasno usmjerena ka efikasnoj implementaciji, a planirani rezultati se mogu ostvariti uspostavljanjem:

Partnerstva institucija javnog, privatnog i civilnog sektora i koncentracijom svih raspoloživih resursa (ljudskih, institucionalnih, administrativnih, finansijskih...);

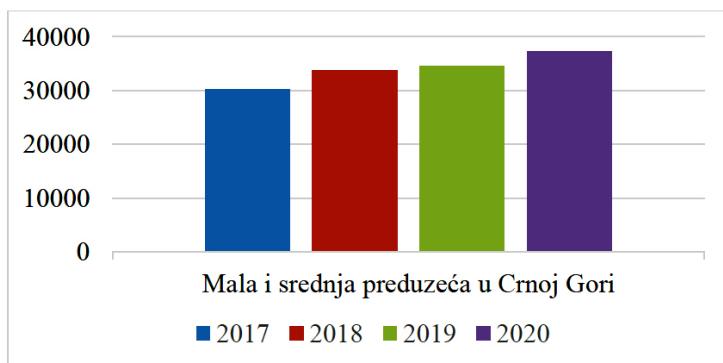
Vlasništva i odgovornosti koje podrazumijeva da svi partneri participiraju i u procesu

implementacije politike, uključujući monitoring i evaluaciju;

Snažnog liderstva, prvenstveno od strane obrazovnih institucija, koje obezbjeđuju primjenu koncepta preduzetničkog učenja;

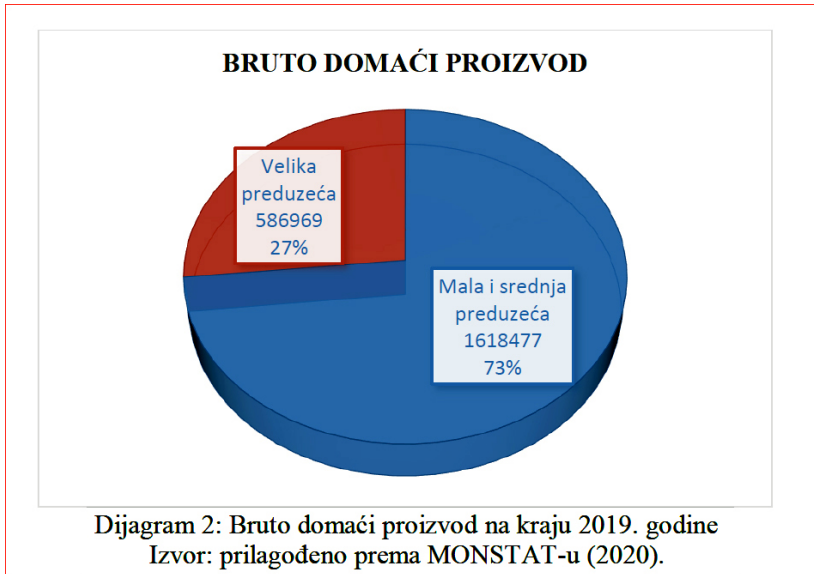
Institucionalizacije Nacionalnog partnerstva za preduzetničko učenje koje treba da snažno podrži efektivnu implementaciju i utiče na posvećenost svih aktera i postizanje konsenzusa u jačanju okvira politike preduzetničkog učenja.

Raspoloživi statistički podaci ukazuju na transformaciju ekonomskog razvoja Crne Gore sa tradicionalnih industrijskih ka uslužnim sektorima. U takvim okolnostima sektor MSP ima značajniju ulogu. Broj mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori u 2020. godini, po podacima Uprave prihoda i carina Crne Gore, iznosio je 28 241 preduzeća, dok u ukupnoj zaposlenosti mikro, mala i srednja preduzeća učestvuju sa 99%.

Dijagram 1: Broj malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2017-2020
Izvor: prilagođeno prema MONSTAT (2020, 2021)

S obzirom na brojnost malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori očekuje se i unapređenje životnog standarda cjelokupnog stanovništva, što je ujedno i cilj ekonomskih i socijalnih politika. Rast bruto domaćeg proizvoda prati rast malih i srednjih preduzeća. Udio malih i srednjih preduzeća u ukupnom bruto domaćem proizvodu 2019. godine prikazan je na dijagramu 2 i prema podacima Monstata (2020) iznosi 73% što potvrđuje tvrdnju da imaju ogromnu ulogu u nacionalnoj ekonomiji. Ovakva preduzeća predstavljaju pokretače nacionalnog rasta i razvoja.

Međutim, i pored značajnog napretka koje ostvaruje sektor MSP, preduzetništvo i dalje ne predstavlja ključnu opciju kojoj teže mladi ljudi u Crnoj Gori. Prema anketi Međunarodne organizacije rada – ILO, sprovedenoj tokom 2016. godine, u Crnoj Gori većina svih zaposlenih mladih je zaposleno za platu – 90.0%, (92,7% među ženama i 87,6% među muškarcima). Samozaposleni mladi čine ukupno 9.9% ukupno zaposlenih, 1,5% su poslodavci, 5,1% su zaposleni za sopstveni račun i 3,3% su pomažući članovi porodice. Veći procenat manje obrazovanih mladih je samozaposleno nego što su radnici za platu, ali veći procenat mladih sa završenim visokim stepenom obrazovanja su radnici za platu u odnosu na samozaposlene. U urbanim sredinama mladi samozaposleni uglavnom biraju ovaj tip zapošljavanja da bi sebi omogućili veća primanja (27,6% u poređenju sa 7,2% u ruralnim sredinama). U oba regiona, skoro trećina mladih je izabrala samozapošljavanje zbog nemogućnosti pronalaska posla u nekom preduzeću (30,6% u ruralnim i 27,9% u urbanim

područjima). Prema pomenutoj anketi, više od pola (51,8%) mladih ispitanika je još uvijek u sistemu obrazovanja (45,4% je završilo školovanje i 2,8% je napustilo prije završetka ili je bez škole). Među trenutnim učenicima/studentima, tri najpoželjnije oblasti obrazovanja su društvene nauke, biznis i pravo (33,1%), tehnika, tehnologija i građevinarstvo (14,9%) i ostale usluge (14,2%). Iako je poljoprivreda jedan od četiri glavna razvojna prioriteta Vlade, broj trenutnih učenika koji se fokusiraju na poljoprivredu ili veterinarstvo je samo 1,8%. Kako mladi stare, sve više su uključeni u aktivnosti tržišta rada tako da kada je riječ o onima od 29 godina, jedna polovina (49,2%) je zaposlena. Oko 17% devetnaestogodišnjaka je nezaposleno i ne obrazuje se, a 29,5% među mladima koji imaju 27 godina.

Nezaposlenost predstavlja veliki problem za mlade pojedince u Crnoj Gori, samim tim što nisu u mogućnosti da nakon završenog školovanja pronađu posao u svojoj struci, njihove svakodnevne aktivnosti su usmjerene na pronalazak posla i dobijanje određene novčane pomoći od strane roditelja, a nemogućnost posvećivanju drugih svakodnevnih aktivnosti i rekreacije. Ovo se odnosi na bavljenje treningom, izlaske u bioskop, kafiće ili restorane, putovanja unutar ili van zemlje, kao i obezbjeđivanje nove sezonske robe.

Prema Popisu stanovništva u Crnoj Gori 2011. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 620.029, dok je broj stanovnika starih 15 i više godina 501 278. Od ukupnog broja stanovnika 21,4% (odnosno 132.702 stanovnika) čine mladi od 15 do 29 godina starosti: 51,4% (68.198) mlade osobe muškog pola i 48,6% (64.504) mlade osobe ženskog pola. Uočljive su značajne demografske promjene, koje najbolje ilustruje poređenje demografske strukture stanovništva po starosnim kategorijama 1971. godine i 2011. godine. Dok je udio mladih uzrasta 15 do 29 godina u opštoj populaciji 1971. godine bio 25,7%, u 2011. godini on iznosi 21,4%.

Mladi starosti od 15 do 29 godina čine petinu crnogorske populacije a prema istraživanju međunarodne organizacije rada stopa nezaposlenosti mladih (15–24 godine) u Crnoj Gori u trećem kvartalu 2015. iznosila je 34,5%, što je bilo duplo više od ukupne stope nezaposlenosti u istom periodu (16,5% za osobe starosti od 15 do 64 godine). Ako se pogleda šira starosna grupa od 15 do 29, stopa nezaposlenosti mladih u Crnoj Gori je veća i iznosi 41,3%. Analiza nezaposlenih mladih prema polu pokazuje da je nezaposlenost zastupljenija kod mladih muškaraca nego kod mladih žena (44,8% u odnosu na 36,4%). Očekivano, stopa nezaposlenih mladih u urbanim područjima niža je u odnosu na ruralna područja (37,7% u odnosu na 48,2%). Takođe, nivo obrazovanja je od presudnog značaja za zaposlenje, pa je stopa nezaposlenosti mladih sa završenom osnovnom školom duplo veća u odnosu na mlade sa završenim fakultetom (65,2% u odnosu na 32%).

Prema podacima MONSTAT-a iz IV kvartala 2022. godine¹ najveći broj aktivnog stanovništva čine lica u starosnoj grupi od 25 do 49 godina i to 179,0 hiljada. Starosna grupa u kojoj je najveći broj stanovništva van radne snage je grupa od 65 do 89 godina, što čini 61,3 hiljade lica van radne snage. Najveći broj zaposlenih čine lica u starosnoj grupi od 25 do 49 godina i to 151,3 hiljade zaposlenih lica. Takođe, najveći broj nezaposlenih čine lica u istoj starosnoj grupi odnosno 27,7 hiljada nezaposlenih lica. U četvrtom kvartalu 2022. godine u Crnoj Gori aktivnog stanovništva bilo je 299,2 hiljade od kojih je 256,0 hiljada ili 85,6% zaposlenih i 43,2 hiljade ili 14,4% nezaposlenih lica. Prema ovom istraživanju, stopa nezaposlenosti mladih (15-29 godina) je 27,5%, od čega su 28,4% muškarici a 26,3% žene.

¹ https://www.monstat.org/uploads/files/ARS/2022/IV/ARS%20saopštenje_2022_Q4.pdf

Najnovije istraživanje mreže HUB koje je sprovedeno u okviru projekta „WB&T for Employouth“ došlo je do podataka da je stopa nezaposlenih mladih pojedinaca u 2021. godini bila 32,5% što je u najveća stopa nezaposlenosti u predhodnih 7 godina. A po istom istraživanju samozapošljavanje mladih predstavlja 6,8%.

Prema ispitivanju znanja, stavova i ponašanja mladih (Kap istraživanje) u vezi sa zapošljavanjem i društvenom participacijom koju je sproveo Ipsos 2013. godine primjetno je da mladi uzrasta od 15-30 godina, teže ka pronalaženju sigurnog posla (36%) i zasnivanju porodice (28%). Takođe isto istraživanje ukazuje na to približno polovina građana (44%) dijeli mišljenje da važne odluke treba da donose odrasli, a ne mladi, kao i da mladima nije mjesto u politici (43%). Iako se većina građana slaže sa tim da na posao ne treba čekati, već ga aktivno tražiti (86%), polovina njih (49%) pesimistična je u pogledu mogućnosti pronalaska posla u Crnoj Gori bez obzira na uloženi trud. Mladi su nešto optimističniji kada je u pitanju mogućnost pronalaska posla, kao i viđenje budućnosti. Oni takođe rjeđe navode da nemaju vremena ni volje za stvari koje su važne u društvu.

Anketno istraživanje na temu “Svakodnevnica mladih u Crnoj Gori” agencije za ispitivanje javnog mnjenja Damar došla je do podataka da nešto više od polovine anketiranih (52,3%) ne očekuje da se nakon završenog školovanja zaposli u nekoj od državnoj institucija, njih 41% očekuje suprotno, dok 6,7% ispitanika nema stav o ovom pitanju. A među onima koji ne očekuju zaposlenje, nakon završenog školovanja, u nekoj od državnih institucija izdvajaju se:

- Muškarci (60,3%),
- Ispitanici starosti 24 godine (61,8%),

- Oni koji imaju završen srednji nivo obrazovanja (53,8%),
- Stanovnici južne regije (59,9%),
- Ispitanici koji žive u domaćinstvima čiji su mjesečni porodični prihodi od 500 do 600 eura (58,4%).

S druge strane ispitanici:

- Ženskog pola (48,5%),
- Starosti 22 godine (55,6%),
- Visokoobrazovani (49%),
- Sjeverne regije (47,7%),
- Koji žive u domaćinstvima čiji su mjesečni porodični prihodi do 200 eura (62,5%), u najvećem procentu očekuju da će nakon završenog školovanja zaposlenje naći u nekoj od državnih institucija.

IPSOSS je pokrenuo KAP istraživanje (istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju građana Crne Gore u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih) 2013. godine (https://issuu.com/un_montenegro/docs/istrazivanje_o_znanju_stavovima_i_). Prilikom istraživanja primjećeno je da je najveća prepreka sa kojom se suočavaju mladi ljudi pri “ulasku u svijet rada” nepostojanje adekvatnih radnih mjesta (65%). Nezanemarljiv broj građana navodi i nedostatak iskustva (33%), nespремnost poslodavaca da zaposle mlade ljude (20%), kao i nedovoljno znanja i kvalifikacija koje posjeduju mladi (16%). Prema ovim podacima može se reći da bi ovi izazovi mogli biti glavni okidač da jedna mlada osoba otpočne svoje biznis i da se okrene ka samozapoštljavanju.

Prema Analizi strateškog, zakonskog i institucionalnog okvira u vezi sa zapošljavanjem i participacijom maladih negativni efekti nezaposlenosti i isključenosti iz profesionalnog i društvenog života se odslikavaju u svojstvu nedostatka informacija i vještina, niskog samopoštovanja, marginalizacije, osiromašenja i pretjeranog iseljavanja mladih ljudi posebno na sjeveru zemlje. Kriza uzrokovana nezaposlenošću omladine takođe lišava mlade ljude mogućnosti za stambeno osamostaljivanje koje je neophodno za uspostavljanje autonomije i stvaranje porodice. Ovim se prelazak mladih u fazu „zrelosti“ produžava u poređenju sa evropskim i svjetskim trendovima.

Takođe u Strategiji za mlade Crne Gore (2017-2021) navedeno je da mladi, barem deklarativno, tvrde da bi prije radili za sebe nego za poslodavca – preko 60% njih, te da 28% razmišlja o pokretanju biznisa, ali samo 4% preduzima korake u tom smjeru. Dominantan oblik zapošljavanja mladih jeste zapošljavanje u takvom obliku gdje se prima plata i to sa procentom od 90%.

Prema anketnom istraživanju na temu “Svakodnevnica mladih u Crnoj Gori” agencije za ispitivanje javnog mnjenja Damar dobila je sledeće podatke od populacije starosti 15-25 godina:

Skoro polovina ispitanika (48%) je izjavilo da će u budućnosti pokrenuti sopstveni biznis, dok nešto više od 1/3 ne zna da li će to učiniti. Najmanji procenat ispitanika (13,9%) je eksplicitno saopštilo da neće pokretati sopstveni biznis.

Kakva je distribucija odgovora, s obzirom na neke socio-demografske karakteristike ispitanika, govore sljedeći podaci:

Ispitanici muškog pola u većem procentu (52,5%) od žena (43,6%) su namjerni da u budućnosti pokrenu sopstveni biznis.

- Najveći procenat ispitanika koji namjerava da u budućnosti pokrene sopstveni biznis trenutno ima 22 godine (55,6%), a najmanji procenat čine ispitanici starosti 24 godine (41,5%).
- Ispitanici iz Sjeverne regije Crne Gore, u najvećem procentu (53,1%), su izjavili da će pokrenuti sopstveni biznis, a najmanje iz južne regije (40,7%).

I ovo istraživanje je obuhvatilo procjenu istraživačke populacije koji imaju određene ideje i one koji o tome ne razmišljaju. Prema tome takođe dobijanjem podataka nakon istraživanja došlo se do zaključka da u Crnoj Gori ima mnogo više biznis ideja nego što mladi imaju spremnosti da se upuste u pokretanje sopstvenog biznisa. Naime, biznis ideju ima 2/3 ispitanika, a spremnost da pokrenu sopstveni biznis izrazilo je manje od jedne polovine. Što u stvari potvrđuje ono što je navedeno u Strategiji za mlade Crne Gore (2017-2021). Iz agencije Damar dobili su sledeću grupaciju mladih koja u opšte nema biznis ideju:

- Ispitanice ženskog pola,
- Ispitanici starosti od 15 i 16 godina,
- Anketirani sa završenim osnovnim obrazovanjem,
- Mladi koji žive u prigradskim područjima,
- Ispitanici koji žive u sjevernoj regiji.
- Anketirani koji nijesu pročitali nijednu knjigu za posljednja 3 mjeseca (izuzev onih

obaveznih u školi/na fakultetu).

Prema tome ukoliko bi u sledećim godinama bio fokus na podsticanje razvoja ideja kada je u pitanju preduzetništvo, ovo su ciljne grupe sa kojima bi trebalo raditi.

Tranzicija na tržištu mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori (publikacija serija – Dragan Đurić, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_469883.pdf) objavila je podatke da 62.2% samozaposlenih mladih u ruralnim sredinama cijene svoju samostalnost koju im omogućava takav status, samo 36% onih iz urbanih sredina iskazuju isti razlog. U urbanim sredinama mladi samozaposleni uglavnom biraju ovaj tip zapošljavanja da bi sebi omogućili visočija primanja (27.6% u poređenju sa 7.2% u ruralnim sredinama). U oba regiona, skoro trećina mladih je izabrala samozapošljavanje zbog nemogućnosti pronalaska posla u nekom preduzeću (30.6% u ruralnim i 27.9% u urbanim područjima). Ovi podaci su prikazani u sledećoj tabeli:

Tabela 1 Razlog samozapošljavanja kod mladih

Tabela 4.8 Samozaposleni mladi (zaposleni i poslodavci koji rade za svoj račun), prema razlogu za samozapošljavanje (%)

	Ukupno		Ruralno područje		Urbano područje	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Nisu mogli da nađu plaćeni posao	598	28.6	152	30.6	446	27.9
Veća samostalnost	883	42.2	309	62.2	574	36.0
Fleksibilnije radno vrijeme	135	6.5	0	0.0	135	8.5
Visočiji prihod	477	22.8	36	7.2	441	27.6
Na zahtjev porodice	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Ukupno	2 093	100	497	100	1 596	100

N.B.: Samozaposlenost se ovdje odnosi na poslodavce i zaposlene koji rade za svoj račun (s izuzetkom pomoćnih radnika u domaćinstvu)

Izvor: MONSTAT, SWTS-2015.

Izvor: Publikacija „Tranzicija na tržištu mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori”

Istraživanje pod nazivom „Preduzetništvo mladih u Crnoj Gori“ (<https://iper.org.me/project/motivi-barijere-i-savjeti-mladih-cg-u-biznisu/>) je sproveo Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER), u saradnji sa Unijom mladih preduzetnika Crne Gore, u okviru Programa edukacije i mentorstva - Biznis mladih. Prema ovom istraživanju došlo se do nekih osnovnih zaključaka kada su u pitanju mladi preduzetnici u Crnoj Gori:

*Formalno obrazovanje je najmanje važno za uspjeh preduzetnika, jer svega 1% ispitanika navodi visoko obrazovanje kao bitan kriterijum za uspješnost poslovanja. Prema njihovom mišljenju, najvažniji su: upornost i istrajnost (25%), kreativnost i inovativnost (23%), spremnost na rizik (21%), povezanost sa drugima/kontakti (17%) i hrabrost i posvećenost (13%).

*Kada bi imali “čarobni štapić”, mladi preduzetnici u Crnoj Gori bi: - “obezbijedili bolju podršku mladim preduzetnicima od državnih institucija”; - “unaprijedili regulativu, pojednostavili i automatizovali procedure”, - “suzbili rad na crno, uklonili ne-lojalnu konkurenciju i monopole”, - “omogućili povoljnije izvore finansiranja za preduzetnike”, - “smanjili PDV na razumnu cifru (10%)” - “olakšali protok novca između država regiona”, ali bi i - “promijenili mentalitet ljudi u Crnoj Gori”.

*Najčešći motiv zbog kojeg se mladi u Crnoj Gori odlučuju da pokrenu svoj biznis je želja da budu “sam svoj gazda” (51% ispitanika). Želja za stvaranjem, samoostvarenjem, izražavanjem sopstvene kreativnosti i ljubav prema poslu kojim se bave, drugi je najčešći motiv za uplovljavanje u preduzetničke vode (15%). Ambijent u kojem borave takođe igra važnu ulogu u izboru poziva, pa tako 12% ispitanika navode da su se za sopstveni biznis opredijelili na osnovu iskustva ljudi iz neposrednog okruženja; dodatnih 10% ispitanika uključilo se/naslijedilo je porodični biznis. Svega 12% ispitanika navodi da su osnovali sopstveni biznis jer nijesu mogli da nađu posao.

Prema Strategiji za mlade Crne Gore, koju je kreiralo Ministarstvo sporta i mladih Crne Gore za 2017-2021. godinu, primjetno je da i same institucije koje su kreirane od strane države primjećuju koliko je nezaposlenost mladih loša po sam sistem, kao i da je preduzetništvo kod mladih jedno dugoročno rješenje u jednom ekonomskom sistemu. Na slici ispod prikazane su preporuke u preduzetništvu kod mladih od strane ove institucije.

Slika 1 Pregled barijera i izazova kod mladih preduzetnika

Pregled izazova prepreka preduzetništvu mladih:

<p>Izazovi / ocjena samozaposlenih mladih</p>	<ul style="list-style-type: none"> • nedostatak finansijskih sredstava 30,8% • konkurenciju na tržištu 31,1% • nedovoljna poslovna stručnost i • zakonska regulativa
<p>Izvor finansiranja na početku djelatnosti</p>	<ul style="list-style-type: none"> • novac pozajmili od porodice ili prijatelja - 46,8% • sopstvena ušteđevina - 24,4% • novac nije bio potreban - 19,5% • uzeli kredit od banke - 9,3%
<p>Barijere u biznisu za mlade</p>	<ul style="list-style-type: none"> • nedostatak nefinansijske podrške (mentorstvo, obuke, podrška tokom realizacije biznis ideje), • nedostatak početnog kapitala, • nemogućnost pristupa kreditima zbog neposjedovanja lične imovine za kolateral, • fiskalna opterećenja u prvoj godini rada.

Izvor: Strategiji za mlade Crne Gore (2017-2021)

Ove stavove potvrdilo je i ispitivanje o znanju, stavova i ponašanju mladih (Kap istraživanje) u vezi sa zapošljavanjem i društvenom participacijom koju je sproveo Ipsos 2013. godine odnosno znanje, stručnost i obrazovanje (31%), kao i novac (29%) osnovni su preduslovi za započinjanje sopstvenog posla, prema

mišljenju građana. Oko polovina njih smatra i da posjeduje osobine neophodne za bavljenje preduzetništvom. Ipak, tek svaki peti građanin razmišlja o tome da sam ili sa drugima pokrene sopstveni posao. Mladi češće navode (29%) da razmišljaju o započinjanju sopstvenog posla. Kao glavni razlozi zbog koji se građani ne odlučuju na pokretanje sopstvenog biznisa navode se neadekvatne godine, odnosno da su prestari ili premladi za to (28%), kao i nedostatak finansijskih sredstava (20%).

U tebli 2. prikazani su podaci koji ukazuju na stavove mladih o tome koji su njihovi izazovi za pokretanje biznisa.

Tabela 2 Izazovi prilikom pokretanja biznisa kod mladih

Tabela 4.9 Samo zaposleni mladi i najznačajniji izazovi za pokretanje biznisa

Izazov	Ukupno		Muškarci		Žene	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Nedovoljno finansijskih sredstava	644	30.8	486	34.3	158	23.4
Neadekvatan kvalitet radne snage	85	4.1	85	6.0	0	0.0
Nedovoljna poslovna stručnost	147	7.0	82	5.8	65	9.6
Zakonska regulativa	173	8.3	85	6.0	88	13.0
Nedostatak sirovina	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Nedostatak radne snage	96	4.6	96	6.8	0	0.0
Politička nesigurnost	56	2.7	0	0.0	56	8.3
Pristup tehnologijama	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Razvoj proizvoda	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Konkurencija na tržištu	651	31.1	412	29.1	239	35.4
Drugo	240	11.5	170	12.0	70	10.4
Ukupno	2 092	100	1 416	100	676	100

Izvor: MONSTAT, SWTS-2015.

Izvor: Monstat

Rezultati istraživanja o potrebama mladih preduzetnika u Crnoj Gori koju je pripremio Investment & Consulting doo prikazuju da je “Nedostatak finansijskih sredstava/dostupnost kapitala izazov sa kojim se suočava tričetvrtine preduzetnika (76.6%). Visoke dažbine (porezi i doprinosi) je drugi izazov sa kojim se preduzetnici suočavaju (62.2%). Takođe, u 61.3% slučajeva je

administracija (sporene i komplikovane procedure) sa kojima se najčešće predzetnici suočavaju. Nelojalna konkurencija u prosjeku od 60.4% znatno utiče na poslovanje kao i izostanak podrške okoline (54.1%) i neadekvatna radna snaga (53.2%).”

Grafik 1 Sa kojim izazovima se najčešće suočavate prilikom vođenja biznisa? (Ispitanici su imali mogućnost više odgovora, %)

Pripremio: Investment & Consulting doo

Prema podacima iz **Bijele knjige**-Politike za unapređenje zapošljavanja mladih u Crnoj Gori ([https://www.ilo.org/budapest/what-we-do/publications/montenegro/WCMS_607484/lang--en/index.htm](https://www.ilo.org/budapest/what-we-do/publications/montenegro/WCMS_607484/lang-en/index.htm)) :

Za mlade žene, najveći efekti proizilaze iz obezbjeđivanja pristupa kreditima, što ukazuje da pristup kreditima može biti najveća barijera sa kojom se suočavaju žene u osnivanju preduzeća. Sve

u svemu, čini se da je uključivanje privatnog sektora u proces sprovođenja programa i evaluacije programa na dugi rok usko povezano sa boljim rezultatima programa.

Kada su u pitanju barijere i njihovi stavovi sa kojima se mladi preduzetnici susreću rezultati **Istraživanja o potrebama mladih preduzetnika u Crnoj Gori**, koju je pripremio **Investment & Consulting doo** zapažaju se sledeće informacije:

*Tri ključne stvari koje bi preduzetnicima pomogle pri oporavku i održivosti poslovanja su: finansijska podrška, nova zaposlenja kao i nove klijente.

*Upitani na koji način se najčešće edukujete u vezi vođenja biznisa, 26.8% preduzetnika se najčešće obraća prijateljima i poznanicima koji takođe vode svoj biznis. Jedan od četiri čita poslovnu literaturu, dok 13.4% je izjavilo da redovno pohađa seminare ili se edukuje preko društvenih mreža (12.9%).

*Na pitanje šta je mladoj osobi u Crnoj Gori danas potrebno kako bi se bavila preduzetništvom, odnosno da bi pokrenula sopstveni biznis, skoro dvije trećine smatra da je potreban početni kapital (67.8%), potrebne su ideje (44.2%) i spremnost na rizik (21.1%). Među odgovorima ispitanici su istakli hrabrost i istrajnost (16.1%), povezanost sa drugima, odnosno da su potrebni kontakti (12.3%). U nešto manjim procentima (ispod 10,0%) su inovativnost i kreativnot, poslovni prostor, prethodno radno iskustvo i dr

*„Biti sam svoj gazda“ je najčešći odgovor na pitanje koja je prednost biti preduzetnik u Crnoj Gori. Takvo mišljenje dijeli 60.8% ispitanika. Biti preduzetnik za trećinu anketiranih predstavlja prednost jer se mogu ostvariti veća primanja na mesečnom nivou (32.7%), kao i da se na taj način stvara osjećaj slobode u donešenju odluka (30.7%). Mogućnost da se iskaže svoja kreativnost i leaderski potencijal smatra 29.9%, dok 12.6% je mišljenja da je prednost biti preduzetnik jer stvara osjećaj zadovoljstva i ispunjenosti (12.6%).

*Na pitanje šta je mladoj osobi u Crnoj Gori danas potrebno kako bi se bavila preduzetništvom, odnosno da bi pokrenula sopstveni biznis, skoro dvije trećine smatra da je potreban početni kapital (67.8%), potrebne su ideje (44.2%) i spremnost na rizik (21.1%). Među odgovorima *ispitanici su istakli hrabrost i istrajnost (16.1%), povezanost sa drugima, odnosno da su potrebni kontakti (12.3%). U nešto manjim procentima (ispod 10,0%) su inovativnost i kreativnot, poslovni prostor, prethodno radno iskustvo i dr

*Opšta javnost percipira da je mladim ljudima potrebna jednokratna bespovratna pomoć za osnivanje biznisa (52.8%), povoljniji i beskametni krediti (35.4%), kao i smanjenje dažbina/poreza u prvoj godini poslovanja (31.2%).

*Da politička stabilnost utiče na biznise je rezultat koji govori da 17.8% percipira u potpunosti, odnosno 55.0% percipira u velikoj mjeri. Regionalno posmatrano, ti stavovi su najizraženiji u sjevernom dijelu Crne Gore (U potpunosti 23.9%, u velikoj mjeri 52.3%). U centralnom dijelu 15.3% u potpunosti, dok u velikoj mjeri 54.2%, a na primorju u potpunosti 16.2%, dok u velikoj mjeri 59.6%. • Sa izjavom da je preduzetništvo mladih važno za privredni razvoj naše zemlje saglasno je 82.7% građana (veoma važno 50.0%, odnosno važno 32.7%). • Veoma nizak stepen ispitanika smatra da preduzetnici imaju dovolju podršku institucija. Tek jedan od deset je mišljenja da imaju dovoljnu podršku (9.8%). Suprotno mišljenje ima 44.0%, dok ne može da procijeni 46.2%. Analizirajući po regionu, 60.6% ispitanika, odgovorilo nemaju dovoljnu podršku institucija, 44.0% na sjeveru dok u centralnom regionu 35.3% dijeli isto mišljenje. • Među ispitanicima koji su stava da mladi predzetnici nemaju dovoljnu podršku, najčešći prijedlozi za podršku su: finansijska podrška, savjetovanje i više motivacije i podrške od strane zajednice i državnih institucija. • Ono što su najveći izazovi sa kojim se suočavaju mladi preduzetnici, a koje je opšta javnost prepoznala su:

nedostatak finansijskih sredstava/dostupnost kapitala, manjak iskustva u vođenju biznisa i praktične vještine, visoke dažbine (porezi i doprinosi), plasman i tržište, odnosno visoka konkurencija i izostajanje podrške okoline.

U Analizi strateškog, zakonskog i institucionalnog okvira u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih (https://issuu.com/un_montenegro/docs/analiza_strate_kog_zakonskog_i_in) prepoznata su područja djelovanja gdje se Crna Gora suočava sa izazovima i preprekama ka uspješnom razvoju preduzetničkog učenja i to: nedovoljno razumijevanje koncepta preduzetničkog učenja, predrasude o preduzetničkom učenju, slaba informisanost i promocija preduzetničkog učenja, nedovoljna razvijenost kapaciteta potencijalnih partnera na nacionalnom i lokalnom nivou u sprovođenju preduzetničkog učenja, nesistematičan i nekoherentan pristup sprovođenju aktivnosti – veliki broj aktivnosti su ad hoc karaktera i inicirane od strane stranih donatora, održivost inicijativa podržanih od strane donatora je mala i one najčešće prestaju po završetku projektnih aktivnosti, nedostatak podrške (finansijske i savjetodavne) obrazovnim institucijama i institucijama koje organizuju obuke, nedovoljna podrška (materijalna i savjetodavna) ustanovama za obrazovanje i osposobljavanje, nedostatak nastavnih sredstava (priručnici, udžbenici i slično), mali broj nastavnika primjenjuju savremene oblike i metode rada u nastavi, mali broj učenika i studenata ima mogućnost da učestvuje u preduzetničkim aktivnostima/projektima, zastarjele metode savjetovanja i profesionalne orijentacije u školama i na fakultetima, osposobljavanje i razvoj preduzetničkih stavova, znanja i vještina je ograničeno na kategoriju nezaposlenih lica sa evidencije Zavoda za zapošljavanje, nedostatak sistemskog praćenja potreba za osposobljavanjem u malim preduzećima, kao i nedostatak sistemskog praćenja sprovođenja i evaluacija preduzetničkog učenja.

KAP istraživanje – istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju građana Crne Gore u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih (2013.) Ipsos: Gotovo polovina građana, pa i mladih, ne zna da navede niti jednu instituciju ili organizaciju koja se bavi problemom nezaposlenosti, a Zavod za zapošljavanje Crne Gore je daleko najčešće navođena institucija. Programi, usluge ovih institucija takođe su nedovoljno poznati.

Tabela 3 Barijere i preporuke u preduzetničkom procesu

<p>Nedostatak institucionalne podrške mladim početnicima-preduzetnicima, i nedovoljna međusektorska saradnja na lokalnom i nacionalnom nivou, posebno na sjeveru.</p>	<p>Promovisati dijalog i saradnju između javnih institucija nadležnih za pitanja obrazovanja i zapošljavanja, sa sektorom privrede, i NVO (sa posebnim naglaskom na sjever države); Zagovarati razvijanje sistema podrške kroz međusektorsku saradnju: obezbjeđivanje infrastrukturne podrške, i finansijskih olakšica.</p>
<p>Neusaglašenost visokih kriterijuma i kapaciteta korisnika (mladih) prilikom kreditiranja start-up inicijativa: niski kapaciteti mladih za izradu kvalitetnih biznis planova, i slab odziv na postojeće konkurse.</p>	<p>Promovisanje omladinskog preduzetništva i izgradnje kapaciteta za izradu biznis planova kod mladih; Testiranje novih ideja za mlade u biznisu, promovisanje inovacija, i postojećih mogućnosti za finansiranje; Kroz međusektorsku saradnju kreirati ponudu dostupnu mladima.</p>
<p>Ugrožena održivost postojećih projekata za podsticanje preduzetničkog učenja i preduzetništva.</p>	<p>Uzeti u obzir mogućnosti sufinansiranja i obezbjeđenja održivosti mreže mladih preduzetnika i njihovih mentora kroz umrežavanje i saradnju sa relevantnim institucijama; pružanje podrške inicijativama za vršnjačku motivaciju i edukaciju.</p>
<p>Nedostatak institucionalne podrške započinjanju biznisa mladih</p>	<p>Direkcija za mala i srednja preduzeća planira da od septembra 2013. godine započne program za start-up preduzeća mladih. Ispitati mogućnosti ovog programa, njegovo trajanje, i podršku istima.</p>

Izvor: KAP istraživanje

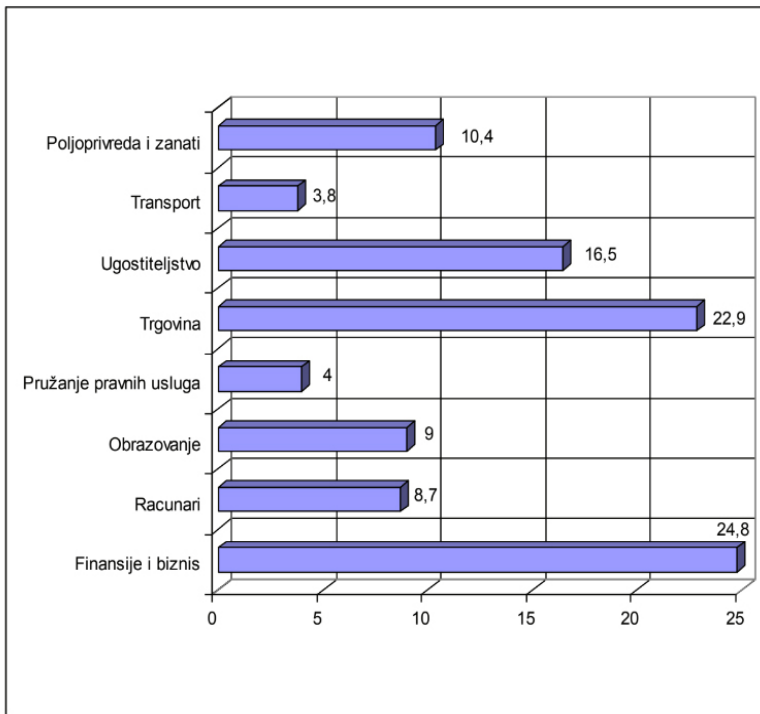
Tabela 4 Nedostaci u javnim politikama

Uočeni nedostaci	Predložena rješenja
Zapošljavanje mladih	
Nedostaci u javnim politikama	
Postojeće strategije i mjere često nisu uvremene i prilagođene potrebama mladih ljudi - nedostatak istraživanja vezano za mlade.	Zagovaranje značaja koje ima pristup zasnovan na dokazima – istraživanju, u kreiranju mjera (posebno prilikom predviđanja potreba na tržištu rada).
Postojeće mjere za prelazak iz sistema obrazovanja na tržište rada su nedovoljno implementirane i dostupne mladima.	Monitoringa postojećih mjera, i njihovo unapređenje shodno rezultatima; Proširivanje mogućnosti za sticanje prakse tokom školovanja, stažiranja, ili prvog radnog iskustva; Stvaranje mogućnosti za "testiranje" radnog iskustva u različitim sektorima, razvijanje institucije mentorstva (međugeneracijske saradnje); Promovisanje održivog sprovođenja mjera stručnog osposobljavanja (kroz primjere dobre prakse iz regiona i EU zemalja); Promovisanje značaja "dualnog obrazovanja"; Usaglašavanje postojećih mjera za podršku zaposlenja mladih sa novim programom EU "Garancija za mlade" (program kojim se garantuje mladima da u periodu od 3-6 mjeseci nakon školovanja dobiu podršku u vidu obuke, prakse, posla, volontiranja).
U skladu sa EU Strategijom za mlade, ne postoje mjere i rješenja sa ciljem da se promoviše podjela odgovornosti između partnera (partnera u bračnoj ili vanbračnoj zajednici) i tako omogući bolje usklađivanje privatnog i profesionalnog života mladih žena i muškaraca.	Pružanje podrške Upravi za mlade i sport / Ministarstvu prosvjete u planiranju i preduzimanju konkretnih mjera u ovoj oblasti (potrebno je uzeti u obzir ovu oblast u procesu izrade nove državne omladinske politike).
Nedovoljno integrisano i transparentno informisanje o procedurama za pokretanje biznisa uključujući i postojeće administrativne barijere.	Zagovaranje kreiranja integrisane liste potreba i administrativnih barijera za pokretanje biznisa od strane mladih, i unapređenje transparentnosti informacija kroz mladima pristupačne medije.
Mladi ni njihovi roditelji nemaju dovoljno razvijen preduzetnički duh, niti preduzetničke vještine.	Unaprijediti informisanost i dijalog između relevantnih aktera (državnih institucija, roditelja, privatnog i sektora za mlade) o značaju preduzetništva; Promovisanje i kreiranje programa za razvoj životnih i preduzetničkih vještina kod mladih i njihovih roditelja zasnovanih na neformalnom obrazovanju, i kroz saradnju NVO, javnog sektora i biznisa.

Izvor: KAP istraživanje

Kada su u pitanju preduzetničke ideje, iz priloženog grafika može se zaključiti da su među mladima u Crnoj Gori, najzastupljenije biznis ideje iz djelatnosti koje se odnose na finansije i biznis (24,8%), trgovinu (22,9%), ugostiteljstvo (16,5%), itd. Ovo su podaci dobijeni na osnovu Anketnog istraživanje na temu “Svakodnevnica mladih u Crnoj Gori” agencije za ispitivanje javnog mnjenja Damar.

Grafik 2 Biznis ideje kod mladih prema

Izvor: Svakodnevnica mladih u Crnoj Gori, Damar

Prema istom istraživanju došlo se do podataka da onima koji svoju biznis ideju svrstavaju u kategoriju finansija i biznisa najviše je onih koji imaju završeno osnovno obrazovanje, stanovnika prigradskih naselja, ispitanika starosti između 15 i 19 godina, kao i onih čija su mjesečna primanja domaćinstva između 1000 i 1500 eura. U djelatnosti trgovine svoju biznis ideju su u najvećem broju svrstali ispitanici: ženskog pola, završenog srednjeg stepena obrazovanja, gotovo podjednako stanovnici prigradskih i seoskih naselja, anketirani starosti između 20 i 24 godine, te oni čija mjesečna primanja domaćinstva iznose do 200 eura. Oni koji svoj biznis plan svrstavaju u sektor ugostiteljstva u najvećem procentu spadaju u sljedeće kategorije ispitanika: muškog pola, srednjeg nivoa obrazovanja, stanovnika seoskog područja, starosne populacije između 20 i 24 godine, kao i ispitanici čiji prihodi domaćinstva na mjesečnom nivou kreću u intervalu između 200 i 300 eura, odnosno 600 i 700 eura.

Prosječna mjesečna zarada mladih koji rade za platu, na osnovu “Ankete o tranziciji od škole do posla” koja je objavljena u publikaciji Tranzicija na tržište rada mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori je 345 EUR, dok mladi samozaposleni zarađuju u prosjeku 372 EUR mjesečno. Oba podatka su ispod prosječne neto zarade u Crnoj Gori u 2015.g., čiji je iznos bio 480 eura. U slučaju kako onih koji rade za platu, tako i samozaposlenih, mladi muškarci zarađuju više nego mlade žene. Obrazovanje donosi povećanje potencijala za zaradu mladih, iako razlike nijesu velike; univerzitetski obrazovani mladi koji rade za platu zarađuju u prosjeku 345 eur u poređenju sa 294 eura, što zarađuju zaposleni koji su završili samo osnovnu školu.

Tabela 5 Glavni izvor finansiranja prilikom pokretanja biznisa

Tabela 4.10 Glavni izvor finansiranja na početku djelatnosti samozaposlenih mladih, prema polu

Izvor finansiranja	Ukupno		Muškarci		Žene	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Novac nije bio potreban	387	19.5	322	22.7	65	11.5
Sopstvena uštedevina	484	24.4	270	19.1	214	37.8
Novac od porodice ili prijatelja	928	46.8	679	47.9	249	44.0
Bankarski kredit	184	9.3	146	10.3	38	6.7
Ukupno	1983	100	1417	100	566	100

N.B.: Izvori finansiranja koji su obuhvatili manje od 0.5% ukupnih odgovora nijesu prikazani. Ovo se odnosi na kredite mikrofinansijskih institucija, kredite od neformalnih finansijskih lica (zeleniša, zalagaonica), krediti od nevladinih organizacija ili donatorskog projekta i doznake iz inostranstva.

Izvor: MONSTAT, SWTS-2015.

Izvor: Monstat

Preduzetništvo mladih u Crnoj Gori prema rezultatima istraživanja koje je sproveo Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER), u saradnji sa Unijom mladih preduzetnika Crne Gore, u okviru Programa edukacije i mentorstva - Biznis mladih prikazuje da se najznačajnija barijera sa kojom se mladi suočavaju prilikom vođenja biznisa odnosi na poslovni ambijent koji kreiraju institucije u Crnoj Gori – 33% ispitanika ističe spore i komplikovane procedure i visoke namete (razne dažbine i porezi) kao glavne probleme. Druga najznačajnija barijera je nedostatak finansijskih sredstava/dostupnost kapitala (21%), a nakon toga angažovanje kvalitetnog kadra/radne snage (19%). Lične vještine i nedostatak kontakata najznačajnija su barijera za 12% ispitanika. Plasman proizvoda i visoka konkurencija problem su za 9% ispitanika, dok 6% navodi da poteškoće sa naplatom potraživanja predstavljaju najveću barijeru sa kojom se suočavaju.

Kada je u pitanju finansijska podrška za početak razvoja mikro i malih preduzeća i podrška preduzetništvu, jedan od najznačajnijih izvora podrške je svakako Investiciono razvojni fond (IRF) koji ima više linija podrške za razvoj preduzetništva:

Investicioni krediti za početnike u biznisu- maksimalan iznos kredita 50.000 eura

Investicioni krediti za razvoj preduzetništva- maksimalan iznos kredita 50.000 eura

Investicioni krediti za unapređenje ženskog preduzetništva- maksimalan iznos kredita 300.000 eura

Investicioni krediti za mlade (do 35 godina) u biznisu- maksimalan iznos kredita 50.000 eura

Mikrokrediti za podršku ženama u biznisu- maksimalan iznos kredita 10.000 eura

Razvojni krediti za mikor, mali i sredni biznis (već postojeća preduzeća)- maksimalan iznos kredita 150.000 eura

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA MLADIMA

U organizaciji Unije mladih preduzetnika a u sklopu projekta „Agenda za razvoj omladinskog preduzetništva u Crnoj Gori“ održane su tri fokus grupe sa mladim preduzetnicima ili budućim mladim preduzetnicima u cilju ispitivanja njihovih stavova po pitanju trenutog stanja preduzetništva mladih u Crnoj Gori i konkretnih smjernica za unapređenje pomenute oblasti. Kako bi se kvalitetno analiziralo stanje i čulo mišljenje mladih iz svih krajeva Crne Gore, organizovane su tri fokus grupe u tri crnogorske regije.

Prva fokus grupa održana je u Baru 17.03.2023. u prostorijama Omladinskog kluba Bar, kojoj su prisustvovali mladi iz Bara, Ulcinja, Budve i Tivta. Druga 22.03.2023. u Podgorici u Hub-u Unije mladih preduzetnika kojoj su prisustvovali mladi iz Glavnog grada, Nikšića i Cetinja. Treća u prostorijama Opštine Bijelo Polje, 29.03.2023. godine, gdje su učesnici/ce bili iz Bijelog Polja, Petnjice, Kolašina i Berana.

Kroz sve tri grupe učesće je uzelo ukupno 35 učesnika, 9 iz južne regije i po 13 učesnika iz centralne i sjeverne regije. Od ukupnog broja učesnika, 12 su bile ženskog pola, a 23 muškog pola. Grupe su činili i srednjoškolci, studenti, mladi koji već imaju biznis, i mladi koji razmišljaju da započnu sopstveni biznis, kao i profesori koji predaju preduzetništvo u okviru obrazovnog programa.

Fokus grupa su strukturirane sa ciljem da od učesnika/ca prikupe podatke koji se tiču sljedećih ishoda:

1. Razumijevanje legislative i pravnog okvira kao i djelovanje institucija na lokalnom i nacionalnom nivou u vezi sa predmetnom oblašću.

2. Barijere prilikom pokretanja sopstvenom biznisa i glavni problemi sa kojima se mladi suočavaju, uključujući administrativne i finansijske prepreke i/ili mogućnosti.
3. Pristup preduzetništvu svih segmenata društva – od porodice, društva, institucija...
4. Trenutno stanje preduzetništva mladih u Crnoj Gori i konkretne smjernice za unapređenje oblasti i položaja mladih.

U nastavku su ključni nalazi fokus grupa i zaključci predmetnog ispitivanja stavova mladih.

FOKUS GRUPA – JUŽNI REGION –

Na pitanje koliko država daje podsticaje mladim preduzetnicima mladi su stali da se ne nudi podsticajno okruženje za razvoj preduzetništva i da se ne pripremamo za zapošljivost ni kroz formalan obrazovni sistem ni od strane porodice. Mladi vide mentalitet kao jedan od problema jer im se plasira „sigurnost“ državnog posla od strane porodice i okruženja. Sa druge strane formalni obrazovni sistem koji je više fokusiran na teorijska nego na praktična znanja, a i poprilično neusklađen sa tržištem rada je jedna od prepreka koju vide na putu ka samozapošljivosti. Još jedan problem izazvan lošim obrazovnim sistemom je što isti ne nudi dovoljno znanja i kompetencija da započnete nešto čak i ako imate novac. Napominju da je praksa našeg društva da mislimo da se u sve razumijemo, ali u suštini takav pristup dovodi do toga da se onda samo površno razumijemo, a za uspješno sprovođenje bilo kog posla je važno da uđemo u kompletnu materiju oblasti kojom se bavimo. Jedna od učesnica iz ličnog primjera kaže da važnu ulogu imaju profesori u školi ili na fakultetu, je od njih dosta zavisi kakav će stav mladi imati prema samom obrazovanju i usmjeravanju. Važno je da

profesori pripremaju učesnike/studente da budu što konkurentniji i da ih upoznaju što ih to čeka na tržištu rada nakon obrazovnog procesa. Širinu koju bi trebao da daje sistem formalnog obrazovanja zapravo nadomještaju sistem neformalnog obrazovanja gdje mladi kroz razne programe dobiju konkretnija znanja i lakše usmjeravanje budućih zanimanja. Učesnik koji je srednju školu i studije završio u Americi, pravi razliku između našeg i američkog obrazovnog sistema koji ističe prednost američkog jer se fokusira na praktični dio, gdje njihovi mladi već od četvrtog razreda su usmjereni na stvari koje ih zanimaju, imaju par obaveznih predmeta dok su ostali konkretizacija koja im pomaže sa jedne strane da budu skloniji pokretanju a sa druge da se što ranije sumjeravaju ka sticanju iskustva. Opšti zaključak mladih je da je nužna reforma obrazovnog sistema koja bi se fokusirala na primjeni praktičnih znanja koja su katakteristična za digitalno doba u kom živimo.

Kada je u pitanju odnos institucija prema mladim preduzetnicima, učesnici su istakli da država uopšte ne brine o preduzetnicima i da je u komunikaciji mladog preduzetnika i institucija sistema mnogo prepreka. Kao ključnu navode preveliku administraciju potrebnu da bi mladi pokrenuli svoj biznis. Mladi navode da mnogo sitnih detalja koči jednu mladu osobu da postane ili da razmišlja da postane preduzetnik. Niko od države ne traži da mladoj osobi da i ideju i novac već samo da im olakša put da ostvare svoju ideju. Prevelika birokratija sasijeće ideju u korijeću, a ideja je ključ svakog uspješnog biznisa. Zakonski okvir je loš ali nije mladi ističu da je važniji momenat sociološki i psihološki jer naše društvu ne živi u skladu sa vremenom u kom živimo. Dok svijet razvija vještačku inteligenciju, ni digitalizacija se kod nas ne primjenjuje u mjeri u kojoj nam je nužna. I dalje treba mnogo papirologije, umjesto da šalterske radnike mijenja jedan klik. Učesnici/ce zaključuju da je digitalizacija jedan od vodećih segmenata za razvoj uspješnog predzetništva i da bi im

olakšam pristup administracija dodatno pomogao u razvijanju preduzetničkog duha i pokretanja sopstvenog biznisa.

Kada je u pitanju podsticaj koji dobijaju od cjelokupnog sistema, navode da im se ne omogućava podsticajno okruženje za razvijaju i implementiraju svoje ideje. Kako navodi jedan od učesnika, živimo u sistemu gdje „veliku jedu male“ i da je stvoren takav sistem da se guši preduzetnički duh i da institucije imaju značajnu ulogu u tome. Ističe se značaj inspekcijskih organa koji umjesto da pomognu poprilično otežava mladom preduzetniku djelovanje, posebno u prvim godinama poslovanja.

Većina mladih koji su već preduzetnici navode da su biznis započeli sopstvenim sredstvima, ili uz pomoć porodice i prijatelja. Mladi finansije takođe prepoznaju kao ključni prepreku za preduzetnički razvoj, ističu da je skromna podrška države u ovom segmentu, i da se zasniva isključivo na nekoliko progama. Ističu da pored malih iznosa opredijeljenih za omladinsko preduzništvo kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou, značajan problem predstavljaju i namješteni konkursi, odnosno da najčešće podršku dobijaju oni koji imaju neku vezu ili oni koji imaju već razrađen biznis i kojima sredstva nijesu toliko nužna. Pominju i program ZZZCG koji kao ključni uslov podrške zahtijeva da je aplikant na evidenciji, što dovodi do toga da mlada osoba mora biti nezaposlena što ih dosta ograničava u procesu prijave biznis ideja. Pominju i IRF-a koji nudi velika sredstava ali ogromnu papirologiju i mali iznos otplate da bi se početnik odvažio na ta potez ili uopšte dobio mogućnost da implementira svoju ideju. Navode da olakšice u vidu grejs perioda su nužne za mlade preduzetnike jer greške su neminovne i sistem cjelokupni mora imati razumijevanja za mlade koji odluče da bude samozapošljivi jer treba vremena da se zavrti posao, treba nekoliko godina i porodica treba, i okruženje i grad i regija i država jer tržište sigurno neće. Tako da to je neki mehanizam da se da podrška dok biznis „ne stane na noge“. Mladi napominju da je potrebno

da se počne polako jer velika ulaganja su baš veliki rizik. Otvarati posao od same nule je vrlo sporo, jer to znači otvarati posao od same nule, nula finansija, nula opreme, nula sirovine, nula proizvoda, nula marketinga, nula svjesnosti o brendu, znači sve je nula. Zbog toga jako to sporo ide i mladi predlažu da je zarad iskustva, prije uslaska u sopstveni posao možda bolje proći kroz neku firmu koja se bavi istim ili sličnim djelatnostima.

Ističu da smo zemlja mikro malih i srednjih preduzeća, te stoga smatraju da je neophodna revizija poreskog sistema. Kao ozbiljan problem navode što veliki broj privrednih subjekata ne prijavljuje puni svoj prihod ili ga ne prijavljuje uopšte. Ukoliko se radi sve po Zakonu, pritisak je dosta veliki. Ističu i da je vid patriotizma plaćanje poreza, ali da bi trebalo naći model da svi poštuju poreske obaveze. Dok jedni misli da je ključ rješenja u kaznenoj politici onih koji ne izmiruju obaveze, drugi smatraju i da model nagrađivanja onih koji izmiruju obaveze može biti izuzetno produktivan i uticati na smanjenje ovog problema.

Mladi preduzetnici kao jedan od problema sa kojim se susrijeću jeste tržišna politika. Jedan od preduzetnika ističe primjer da on kao mali biznis sve što kupuje plaća odmah a sve što prodaje ide na odloženo 30, 90, ili 120 dana i onda je vrlo teško, tu treba stvoriti neka sredstva koja će da budu amortizacija između onoga što se troši mjesečno i onoga što pristiže za nekoliko mjeseci.

Smatraju da bi na likvidnost pomogao dok fakture ne stignu na naplatu i da bi to bila velika olakšica za mlade koji ulaze u biznis. Da bi plaćanjem po momentu naplate bilo nešto što bi ti olakšalo. Kad se plati sirovinu unaprijed, a faktura ne bude plaćena tu se mali preduzetnici gube. Smatraju da bi tim trebao da se pozabavi neko ko razumije koncept tržišta, neko sa dosta iskustva u privredi, ko razumije sve prepreke preduzetnika i da bi na taj način mladim i pordičnim biznisima bilo mnogo lakše da održe posao. Nažalost ističu da su na pozicijama donosioca

odluka najčešće ljudi koji nemaju iskustva u realnom sektoru i da je zato normativni okvir oblasti preduzetništva takav kakav jeste.

FOKUS GRUPA – CENTRALNI REGION –

Mladi iz centralnog regiona su najviše govorili o barijerama koje se mogu javiti pri pokretanju poslovanja u Crnoj Gori, a jedna od najvećih vide nedostatak kapitala na početku poslovanja. Najveći problem su finansije, odnosno mladim ljudima se ne dozvoljava da ako imaju neke dobre ideje da im se pruži šansa da im se obezbijede finansije. Institucije nijesu dovoljno otvorene da pomognu mladim ljudima ni na novou razvoja ideje ni kroz finansijsku podršku. Mladi vide ideju kao osnovni pokretač, ali napominju da se dosta često dešava da neka ideja ne bude prihvaćena na našem tržištu, a pokretanje posla zahtijeva određene izdatke prema državi i drugim institucijama, a često se događa da ljudi ne mogu da pokriju te izdatke. Stoga bi jedno od rješenja za takvu situaciju moglo biti dozvoljavanje povratka nakon neuspjeha, kako bi ljudi imali priliku da pokušaju ponovo kasnije.

Kao problem koji su uočeni navode i nedostatak informacija u čemu vide uzročno-posljedičnu veza - bez informacija, ljudi nemaju hrabrosti da krenu u posao. Kako navode informacije se teško pronalaze, te da bi bilo korisno postojanje portala koji bi pružao informacije o potrebnim dokumentima i procedurama za pokretanje posla. Naglašavaju da su konsalting firme iz tog područja izvrsni izvori informacija o poslovanju, te da su mnoge od informacija koje su oni sami prikupili dolazile upravo iz tih firmi što im je dodatno olakšalo da pokrenu biznis. Međutim, drugi su primijetili da informacija ima bar u određenoj mjeri i problem više vide u inerciji ljudi, koji nemaju volju da istraže sve što im je potrebno. Kao hipotetičko rješenje za uklanjanje barijera u poslovanju, predložu da država stvori veliki klaster firmi koje bi

pomagale novim poduzetnicima, čime bi se omogućio bolji pristup informacijama i podršci pri pokretanju posla. Takođe navode i da država ima veliki broj nekretnina u svom vlasništvu koje se ne koriste, i koje mogu biti ustupljenje na korišćenje mladih preduzetnicima jer bi njima to mnogo olakšalo početnu funkcionisanje i smanjilo troškove. Jedan učesnik je naveo lični primjer koliko mu je olakšalo što je dobio kancelarije na korišćenje od strane Glavnog grada.

Naglašena je važnost izrade finansijskog plana prije pokretanja posla, kako bi se izbjegle neugodne situacije koje mogu nastati zbog nedostatka novca. Finansijski plan omogućuje postavljanje ciljeva i trasiranje puta kojim će se ići u poslovanje. Navode neke od institucija koje su im bile od pomoći pri pokretanju biznisa i dobijanja potrebnih informacija poput Sekretarijata za pomoć biznis zajednica i Tehnopolisa. Navode da u Crnoj Gori sam proces otvaranje firme nije toliki ekonomski izdatak kao npr. u Sloveniji da ti otvoriš DOO tebi treba 7.500e osnovnog kapitala, ili u BiH 8.500 eura.

Na pitanje koliko nas obrazovni sistem priprema za preduzetništvo mladi su saglasni da to nije slučaj i da formalni obrazovni sistem ne daje podsticaj mladoj osobi da bude preduzetnik, ni podsticaj, pa samim tim ni znanje i praksu za to. Neki navode da su podsticaj dobili kroz neformalnu edukaciju i da bi naš sistem trebalo modernizovati i prilagoditi digitalnom dobu u ko živimo. Takođe napominju da konferencije sa uspješnim poslovnim ljudima su jako korisne i značajne za razvoj preduzetničkog duha. Pored neadekvatnog sistema, mentalitet i naše vaspitanje, gdje smo učeni „Uči da se zaposliš kod nekoga dobro“ vide i kao ključni razlog velikog broja mladih u državnom aparatu. Kao rješenje navode što više neformalne edukacije i usmjeravanja ka konkretnim interesovanjima što bi vodilo do veće želje kao samozapošljivosti i stvaranju preduzetničkog duha.

Državne institucije nemaju sluha za preduzetnički duh stav je mladih, dok ih jedni vide kao ključnu barijeru, drugi su stava da ne otežavaju ali sa druge strane ni ne pomažu mladom preduzetniku. Prvi problem koji navode kada su institucije u pitanju jeste nestručan kadar u sistemu, kao i to da su zaposleni po institucijama, većinski ljudi pred penzijom koji na najbolji način ne razumiju sami kontekst koliko jednom mladom preduzetniku treba svaka vrsta podrške kad ulazi u privatno poslovanje. Kada je u pitanju finansijska podrška od strane države, mladi su upoznati sa konkursima koji se nude, posebno napominju konkurse Glavnog grada, Zavoda za zapošljavanje i resornih ministarstava, kao i Investicionog fonda koji je počeo sa radom u prošloj godini. Neke od ključnih zamjerki su da su konkursi netransparentni i nerijetko namješteni pod izgovorom nerazumijevanja inovativnih ideja od strane evaluatora samih aplikacija. Napominju da određene institucije često najavljuju konkurse koji se na kraju ne realizuju. Izdavaju inovativne konkurse nacionalnih ili lokalnih institucija koji daju malo više novca, ali postavljaju kriterijume koji nijesu usmjereni ka omladinskom preduzetništvu. Nužan nam je mjerodavan sistem na konkursima koji treba da definišu kriterijume za podršku razvoja startup-ova u ranom razvoju. Proces mora biti transparentniji i mora postojati okvir koji definiše da velike više ne mogu da apliciraju za sredstva od npr. 5.000, 10.000 ili 20.000 eura, jer je logično da velike firme imaju mogućnost boljih biznis planova, bolje finansijske izvještaje, i samim tim isključuju male preduzetnike kojima je taj novac nužan. Nerijetke su situacije da velike firme postaju suvlasnici malim preduzećima upravo da bi crpile novac koji je usmjeren na manje, pa je stoga nužno jasnije definisati kriterijume i uključiti inspeksijski nadzor koji bi osigurao da se na konkursima ne mogu prijavljivati velike firme ili firme čiju su suvlasnici vlasnici velikih firmi koji imaju velike obrte. Velike firme imaju monopol na tržištu i nerijetke su razne kombinacije i dogovori između velikih firmi kako sa institucijama tako i sa bankama. Jer kad

zakaže država, a ne postoje lična sredstva onda je kredit jedino rješenje, a garancije koje treba dati bankama su nerijetko nešto što mladi nijesu u mogućnosti da prilože.

Mladi koju su već neko vrijeme u preduzetništvu navode nedostatak stručnog kadra kao problem i u svom poslovanju, posebno kada je u pitanju IT oblast. Takođe navode probleme u online plaćanju i shippingu kao značajnu prepreku u poslovanju. Nije dan sistem koji postoji u svijetu da se poveže sa najvećom platformom za E-komerc Shopyfy da bi mogao direktno da se poveže sa CG da bi radio – ne radi, Paypal isto. Čak i oni koji imaju mogućnost za Crnu Goru imaju razne kriterijume za korišćenje kao npr, da firma postoji minimum 10 godina i sl. Sa shippingom takođe postoje određeni problemi, poput toga da samo samo tri firme imaju mogućnost da se prati pošiljka kako ona ide po Crnoj Gori, zatim model plaćanja nije regulisan zakonodavstvom što predstavlja značajan problem. Carinski centri su takođe problem, iako Crna Gora ima savršenu poziciju za ovakvu vrstu centra ipak nijesmo adekvatno razradili tu oblast. Mladi čiji se biznis zasniva na online pošiljkama kažu da je Pošta Crne Gore skuplja od najskuplje evropske pošte, pa navode primjer da je i slanje DHL povoljnije nego nacionalnom poštom.

Mladi preduzetnici ističu i problem sa crnim tržištem u svojim branšama posebno kad su usluge u pitanju. Sve je češća pojava prodaje putem naloga na društvnim mrežama identičnih proizvoda, a inspekcija ni istitacije nemaju adakevatan odgovor na taj problem. Navode da oni koji registruju firmu, plaćaju sve poreze državi jednostavnu su u goroj poziciji i da država mora naći način da sredi problem crnog tržišta, najprje motivišući ih da uđu u legalne tokove a zatim i pronalaskom pravnog rješenja u vidu kaznene politike.

Mladi ističu i emotivni aspekt preduzetništva, gdje su prisutne emocije i straha od nepoznatog, od neuspjeha, od nerazumijevanja okruženja i neshvatanja ideja.

FOKUS GRUPA – SJEVERNI REGION-

Fokus grupi u Bijelom Polju su pored mladih prisustvovali profesori iz srednje škole koji predaju predmete iz oblasti preduzetništva, a i kroz rad organizacija civilnog društva djeluju na polju razvoja preduzetništva u sjevernom dijelu Crne Gore. Shodno razlikama u godinama, mladi i profesori su imali razlike u mišljenju posebno kad je u pitanju obrazovni sistem i mentalitet kao uticaj na razvoj preduzetničkog duha.

Mladi su saglasni da je za preduzetništvo ključna dobra ideja i dobro obrazovanje kojim će se implementirati ta ideja, pa izvode zaključak da je ključni razvoj nerazijenog preduzetničkog duha na sjeveru u nedostatku obrazovanja, vještina i kompetencija. Profesori smatraju da postoje formalni uslovi za razvoj preduzetništva ali da mladi nijesu dovoljno motivisani, navode par programa koji se realizuju u školi i kroz organizacije civilnog društva ali da ne vide preveliko interesovanje mladih. Mladi sa druge strane navode određene kritike na račun profesora koji ih isključivo usmjeravaju na teorijski dio dok praktični koji je ključan izostaje. Srednjoškolci smatraju da u mladima nikad nije problem već isključivo u obrazovnom sistemu koji ih ne priprema za tržište rada već ih isključivo usmjerava na javnu administraciju čime oni i gube svaku motivisanost. Smatraju i da profesori koji im predaju nijesu spremni za nove tehnologije i nemaju iskustva u oblastima digitalizacije i preduzetništva, pa samim tim i ne mogu značajno uticati na njihov preduzetnički duh. Sa druge strane profesori smatraju da mladi nemaju ambiciju da mijenjaju isti taj sistem koji kritikuju, i da je to posebno karakteristično za sjeverni dio zemlje jer imaju manje mogućnosti a i manje programa neformalne edukacije.

Saglasni su da sistem ne nudi posticaj mladoj osobi da razmišlja o preduzetništvu, i da se sve strategije, lokalni planovi kako lokalnih tako i nacionalnih institucija zasnivaju samo na teoriji ali

da njihova primjena na kvalitetan način vrlo često izostaje. Zato mladi masovno ili napuštaju sjever i odlaze u centralni i južni dio zemlje, a nerijetko i van granica Crne Gore. Neophodna je podrška kako lokalne samouprave tako i cijele države, ali i veća svijest o mogućnostima samozapošljivosti posebno u ovom regionu zemlje koji je najbogatiji prirodnim resursima i ima mnogo mogućnosti za razvoj malih i porodičnih biznisa.

Mladi navode kao problem i nerazumijevanje okruženja za njihove ideje, od strane roditelja, profesora i lokalne zajednice. Jedan od učesnika je naveo da je do sad probao pet biznis ideja i da nije naišao na prihvatanje od strane okruženja a ni lokalne samouprave, iako su neke od njegovih ideja izuzetno uspješne u drugim krajevima zemlje i regiona. On navodi da institucije ne rade svoj posao na onom nivou koji bi bio relevantan, vidljiv i uspješan, već je u svim oblastima prisutna netransparentnost, korupcija i neefikasnost.

Mladi smatraju da je digitalna pismenost veliki problem na sjeveru, i da i to smanjuje razvoj kvalitetnog poslovanja, kao i da je nužna saradnja između institucija sa lokalnog i nacionalnog novoa. Stava su da imaju teži put ka samom razvoju biznisa iako imaju dosta mogućnosti, nemaju poršku države.

Mladi preduzetnik iz Petnjice ,kao neko ko je prošao sve administrativne, finasijske barijera pri samom razvoju i trenutno zapošljava troje mladih ljudi i desetak u toku sezone. Ključni problem sa kojim se susrijeću mladi preduzetici sa sjevera, posebno iz poljoprivrednog sektora su barijere na tržištu odnosno plasiranje i prodaja proizvoda. Navodi lični primjer palete proizvoda od dvadesetak vrsta domaćeg proizvoda, koji se rade bez konzervansa. Iako svjesni da je neophodan uvoz hrane, smatraju da država mora naći način da obezbijedi plasman domaćih proizvoda. Ogroman iznos uložen u alate, sirovine predstavlja velike rizike kad nema garancije za plasman proizvoda. Ne očekujući

da se garantuje otkup domaćih proizvoda, ali plasman u određenim trgovinskim lancima je nužnost kako bi se osigurao razvoj preduzetništva na sjeveru.

ZAKLJUČCI SA FOKUS GRUPA

Kao što je navedeno fokus grupa su struktuirane sa ciljem da od učesnika/ca prikupe podaci koji su slika trenutnog stanja preduzetništva mladih u sve tri regije u Crnoj Gori. Na osnovu stavova učesnika/ca fokus grupa zaključci su sljedeći.

Mladi preduzetnici smatraju da nije dovoljno prisutno podsticajno okruženje za razvoj preduzetništva, a da se ne pripremamo dovoljno za zapošljivost ni kroz formalni obrazovni sistem ni od strane porodice i okruženja. Ovo se pripisuje mentalitetu koji promoviše sigurnost državnog posla, kao i lošem obrazovnom sistemu koji je fokusiran na teorijska znanja i neusklađen sa tržištem rada. Obrazovni sistem karakteriše nedostatak praktičnih znanja i kompetencija, koji su neophodni za započinjanje posla. Takođe se navodi da u društvu prevladava stav da se u sve razumijemo, ali to često dovodi do površnog razumijevanja, a ne dubinskog razumijevanja oblasti kojom se bavimo. Učesnici/ce ističu važnost uloge profesora u pripremanju učesnika/studenta za tržište rada, kao i važnost širenja sistema neformalnog obrazovanja koji kroz razne programe pružaju konkretnija znanja i lakše usmjeravanje budućih zanimanja.

Kada je u pitanju odnos institucija prema mladim preduzetnicima, učesnici/ce ističu da država ne brine dovoljno o preduzetnicima i da postoji previše administrativnih prepreka u komunikaciji između mladih preduzetnika i institucija sistema. Prevelika birokratija i sitni detalji često koče mladu osobu da postane preduzetnik. Zakonski okvir nije dobar, nestručnost kadra na pozicijama donosioca odluka takođe, kao i nedovoljna primjena digitalizacije i primjene vještih inteligencija. Učesnici/

ce zaključuju da je nužna reforma obrazovnog sistema koja će se fokusirati na primjenu praktičnih znanja karakterističnih za digitalno doba i olakšavanje administrativnih prepreka u komunikaciji između mladih preduzetnika i institucija sistema. Kao hipotetička rješenja za uklanjanje barijera u poslovanju, predlažu se bolji pristup informacijama i podršci, kao i dozvoljavanje povratka nakon neuspjeha kako bi ljudi imali priliku da pokušaju ponovo kasnije. Kao važan segment navode i sociološki i psihološki problemi u našem društvu.

Mladi najčešće ističu nedostatak kapitala na početku poslovanja, te tvrde da institucije nisu dovoljno otvorene da pomognu mladim ljudima ni na nivou razvoja ideje ni kroz finansijsku podršku. Mladi predlažu stvaranje klastera firmi koje bi pomagale novim poduzetnicima, kao i ustupanje neiskorišćenih državnih nekretnina mladim preduzetnicima. Mladi imaju značajno nepovjerenje u javne finansije, pa kao nužno smatraju i definisanje kriterijuma za učešće na konkursima i programima podrške i ograničavanje monopola velikih firmi. Važnost izrade finansijskog plana prije pokretanja posla takođe se naglašava, ali i omogućavanje olakšica za pokretanje poslovanja, u vidu oslobađanja poreza u prvim godinama poslovanja, kao i pronalaska rješenja za suzbijanje crnog tržišta i inspeksijskog nadzora nad tržištem. Mogućnost plasiranja proizvoda kao i formiranje fonda za likvidnost navode kao ključne za omogućavanje poslovanja.

Učesnici fokus grupa ističu značaj Unije mladih preduzetnika i njeno djelovanje vide kao najznačajniju prilika za razmjenu znanja, iskustava i resursa. Smatraju da je umrežavanje preduzetnika jako važno, i da je neophodno podržati mlade preduzetnike i promovisati njihov uspjeh kako bi se ojačala kultura preduzetništva i preduzetničkog razmišljanja i što veći broj mladih podstakao na pokretanje vlastitog posla.

4. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Potrebno je unaprijediti kvalitet izrade i praćenja realizacije javnih politika u oblasti preduzetništva mladih. Potrebno je stvoriti organizacione pretpostavke u **Ministarstvu ekonomskog razvoja i turizma** za redovno izvještavanje o realizaciji Strategije cjeloživotnog preduzetničkog učenja 2020-2024. *Nacionalno partnerstvo za preduzetničko učenje* treba učiniti funkcionalnim i ojačati sa ljudskim i finansijskim resursima kako bi mogao na kvalitetan način obavljati svoje nadležnosti. Takođe, neophodno je u što skorijem periodu donijeti novu Strategiju razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća.

Kroz implementaciju preduzetničkog učenja kao međupredmetne teme u osnovnim školama potrebno je osigurati da svako dijete ovog uzrasta razvije svijest o preduzetničkoj kulturi, stavovima i vještinama koji će im biti od koristi u svakodnevnom životu. Kroz dalje unapređenje preduzetničkog učenja u gimnazijama i srednjim stručnim školama, ova grupa mladih ljudi biće bolje pripremljena za zapošljavanje/samozapošljavanje i svijet rada koji ih čeka nakon završene srednje škole odnosno za studiranje ukoliko izaberu tu karijernu opciju. Neophodan uslov za postizanje navedenog jeste kontinuiran rad na obuci nastavnika i inoviranju kurikuluma kroz razvoj digitalnih kompetencija finansijske pismenosti koje su u direktnoj sprezi sa preduzetništvom. Kako bi se obezbijedilo sticanje praktičnog preduzetničkog iskustva potrebno je pružiti podršku postojećim preduzetničkim klubovima na nivou škola i osnivanju novih. Istovremeno, neophodno je razmotriti uslove za revitalizaciju preduzetničkih centara budući da su isti predstavljali

značajnu sponu između škola, privrede i društva. Potrebno je stvoriti preduslove za uvođenje preduzetničkog učenja na fakultetima za obrazovanje nastavnika, obezbijediti i unapređivati okvirne uslove za uvođenje preduzetničkog učenja na ostalim fakultetima neekonomske struke (tehničke nauke, informacione tehnologije itd). Neophodno je u većoj mjeri iskoristiti Erasmus+ program za unapređenje kurikuluma i uvođenje preduzetništva kao predmeta na neekonomskim jedinicama univerziteta. Potrebno je kontinuirano unapređivati metodiku nastave za razvoj međupredmetnih (kroskulikularnih) kompetencija (nastava orijentisana ka ishodima učenja). Za realizaciju ovih aktivnosti odgovorno je Ministarstvo prosvjete koje ukupnim promjenama u nastavnim programima može horizontalno uvoditi preduzetništvo kao način razmišljanja a i podsticati sticanje vještina.

Potrebno je unapređivati praktičnu komponentu učenja kroz uključivanje većeg broja poslodavaca kod kojih će se stečena teorijska znanja studenata razvijati kroz praktičan rad. Programe obuke moguće je razviti u saradnji Privredne komore I asocijacija poslodavaca kao i univerziteta I drugih obrazovnih institucija.

Različite ciljne grupe izražavaju različite potrebe za sticanjem specifičnih preduzetničkih znanja i vještina, od mladih do odraslih, žena u biznisu, postojećih MSP i preduzetnika, itd. Sprovođenje kontinuiranih, redovnih, analiza potreba za obukama i obezbjeđivanje posebno pripremljenih obuka za specifične ciljne grupe, shodno njihovim razvojnim poslovnim potrebama na teritoriji cijele zemlje, treba da predstavlja strateški prioritet u mobilizaciji potrebnih ljudskih i finansijskih resursa kako bi potencijalni i postojeći preduzetnici i zaposleni u MSP bili u mogućnosti da permanentno unapređuju i

stiču nova znanja i vještine neophodna za njihov rad. U komunikaciji asocijacija poslodavaca i Centra za stručno obrazovanje neophodno je stalno usklađivati programe obuka sa potrebama tržišta rada.

U Crnoj Gori nije uspostavljen sistemski okvir za regularno istraživanje i praćenje potreba za unapređenjem znanja i vještina u okviru MSP sektora. Sva istraživanja su ad hoc, organizovana od strane pojedinačnih aktera. Istraživanja trebaju biti usmjerena na specifičnosti sektora MSP, često sektorski ili regionalno orijentisana. Istraživanja o potrebnim vještinama u kontekstu razvoja MSP su fokusirana na nedostatak vještina i buduće potrebe za vještinama MSP. Takođe, istraživanja mogu uključivati sektorski ili regionalni pristup. Analize potreba za vještinama je važna za institucije koje pružaju podršku MSP i kreiraju programe na osnovu utvrđenih potreba za obukom (menadžerska, stručna, šire kompetencije kao što su digitalne ili timski rad, itd.). Istraživanja je potrebno razviti kroz godišnje Ankete poslodavaca koje se fokusiraju na MSP, studije praćenja, procjene potreba za obukom, itd. Procjene programa obuke, podaci o organizacijama koje pružaju obuku, dobre prakse i alati za samo – procjenu MSP – a mogu takođe pružiti vrijedne informacije o pristupu, relevantnosti i ishodišta programa za razvoj vještina. Imajući u vidu interesne grupe uključene u razvoj MSP (ministarstva, PRKCG, UPGC, ZZCG, pružaoci obuke, sektorske organizacije, univerziteti, itd.) relevantni izvori će biti široki i raznoliki. Kreiranje pristupa u prikupljanju i obradi relevantnih podataka i kreiranje specifičnih obuka zahtijeva sistemski okvir za koordinaciju kako bi se dobila sveobuhvatna, ažurirana informacija o potrebama i načinima sticanja znanja i vještina MSP. Ovim aktivnostima treba da rukovodi Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma.

Potrebno je unaprijediti saradnju svih zainteresovanih aktera za razvoj preduzetništva mladih na lokalnom nivou što uključuje potpisivanje sporazuma o saradnji. Zajednice opštine Crne Gore sa organizacijama preduzetnika i drugim akterima. Takođe, sve lokalne samouprave mogu pospisati slične sporazume i uspostaviti saradnju sa lokalnim organizacijama koje se bave preduzetništvom mladih kako bi se osigurala značajnija podrška iz lokalnih budžeta opština. Na osnovu sporazuma o saradnji potrebno je uspostaviti koordinaciono/a tijelo/a koje/a će pratiti realizaciju obaveza i kvalitet komunikacije i saradnje u razvoju preduzetništva mladih.

Nedostatak informacija - informacije koje su neophodne mladim preduzetnicima (i preduzetnicima uopšte), a pogotovo one dostupnim vidovima podrške, se plasiraju na neadekvatan način, na mnogo različitih sajtova. Jedino bivaju objedinjenje na biznis.gov.me koji je dugo bio i bez azuriranja a koji samo objavljuje podrške institucija na nacionalnom nivou. Newsletter koji UMP-CG priprema vodi računa da se na jednom mjestu nadju sve lokalne nacionalne i internacionalne podrške, kako finansijske tako i nefinansijske. Praktičan način da se pristupi privredi kroz nedeljni newsletter i kroz jedinstvenu platformu koja poromoviše i o svemu informiše treba da bude cilj. Takodje osim podrški vrlo je bitno da se promjene zakona, propisa i odredbi koji utiču na privredu na vrijeme nađu u takvom newsletteru i na platformi, a naravno i pozivi za javne rasprave i slično inciative koje se tiču mladih preduzetnika i preduzetnica. O prostupačnosti informacija poželjno je da brine javna uprava i državni organ koji je nadležan za razvoj malih i srednjih preduzeća (direktorat za investicije, razvoj malih i srednjih preduzeća i upravljanje EU fondovima u okviru Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma).

Nedostatak finansija za mlade - nedostatak finansijske podrške i otežan pristup postojećoj finansijskoj podršci. Za otpočinjanje biznisa gratnova praktično i da nema, to budu uglavnom neke ad hoc projektne inicijative a mladi nisu u mogućnosti da obezbijede početni kapital (mikro biznisima koji se počinju sa 5-15.000 eura). Osim toga podrške koje se nude mladima, stavljene su kroz iste programe kao i ostala privreda i za isti budžet se bore, iako ima par primjera gdje mladi imaju prioritet i poseban tretman u visini podrške kao sto je to Ministarstvo ekonomskog razvoja. Međutim i takve podrške budu ograničene, imajući u vidu da na nivou Crne Gore taj program iznosi 3 miliona eura za sve aktere u privredi. Neophodno je da Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma poveća iznos sredstava za finansiranje projekata mikro preduzeća i mladih preduzetnika.

Neophodno je da Investiciono razvojni fond (IRF) poveća iznose sredstava za podsticaj mladih preduzetnika (sa sadašnjih maksimalnih 50.000 eura na najmanje 100.000 eura) kao i da dodatno smanji kamatne stope za kredite koje koriste mladi preduzetnici (sa 5,4% koliko je kamata za početnike u biznisu, 4,4% za investiciona sredstva i ukoliko se koriste sredstva preko projekata finansiranim iz budžeta Ministarstva ekonomskog razvoja ili 4% za preduzeća starija od 12 mjeseci). Takođe, potrebno je preispitati dužinu grejs perioda otplate kredita (sada je 4 godine) kako bi se mladim preduzetnicima olakšao najizazovniji period u razvoju sopstvenog biznisa. Takođe, neophodno je preispitati mogućnost produženja rok za povraćaj sredstava koji je u ovom trenutlu 12 godina.

Siva ekonomija jako utiče na poslovanje i moral mladih, posebno kada dođu u situaciju da plaćaju kazne zbog nepoznavanja svih zakonskih pravila, dok istovremeno

„kolege“ koje neformalno posluju prolaze nekažnjeno. Neformalna ekonomija uništava opstanak mikro biznisa mladih i krajnje negativno utiče na poslovanje mladih. Neophodno je osigurati dosljednu primjenu zakona prema svima i poboljšati rad Uprave za inspeksijske poslove.

Razni fiskaliteti i parafiskaliteti nameću se mladima od prvog dana osnivanja kompanije, mikro preduzeća. To je jedan od razloga zbog kojeg se mladi u tako malom broju odlučuju na preduzetničke korake, jer nisu u prilici da se obrate tržištu kroz neki testni period. Mladi nemaju olakšice, a nemaju ni kapital ni znanje ni iskustvo. Potrebno je promjenom poreske politike obezbijediti period u kome mladi mogu da posluju do određenog prometa (kao što mogu da posluju preduzetnici van sistema PDV-a do 30.000 eura godišnje), ali bez nameta i obaveza osim poreza na dobit. Moguće je progresivno uvoditi namete u prve 3 godine kada su biznisi najosjetljiviji, i u četvrtoj ih predati u potpunosti uslovima koji vladaju na tržištu. Ovakve olakšice su neophodne za razvoj preduzeća, i razvoj preduzetničke kulture. Ministarstvo finansija je u mogućnosti da pripremi izmjene poreskih zakona kako bi se olakšao početni period poslovanja mladih preduzetnika.

Prostori u javnom vlasništvu - koji se u svakoj opštini nalaze, često neiskorišćeni godinama mogu se staviti u funkciju podrške rada mladih preduzetnika. Uprava za katastar i državnu imovinu ima bazu podataka o poslovnim prostorima u vlasništvu države a u skladu sa Zakonom o državnoj imovini je nadležna da ažurira bazu podataka. Sve poslovne prostore koji nisu iskorišćeni ili stavljeni u funkciju moguće je aktivirati i dati ih na korišćenje, uz simboličnu nadoknadu u prve tri godine a na osnovu pisanih preciznih procedura. Ministarstvo finansija, Uprava za katastar i državnu imovinu

i Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma treba da razmotrete mogućnosti upotrebe (ukoliko je neophodno i posredne preko biznis inkubatora) neisorištenih državnih resursa za podsticanje preduzetništva mladih.

Internacionalne platforme za platni promet kao što su paypal i slični, svojom neaktivnošću u Crnoj Gori umnogome onemogućuju razvoj raznih preduzetničkih inicijativa mladih koje su orjenitisanе ka izvozu i saradnji sa drugim tržištima. Ovo dovodi do toga da ideje koje su u koraku sa trendovima i današnjicom ne mogu da zazive u Crnoj Gori i mladi se demotiviraju za preduzetništvo. Ova biznis barijera treba da bude riješena u što skorijem roku uz maksimalno uključivanje Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma.

Nacionalni okvir kriterijuma za podršku privredi treba unaprijediti kako bi se podrška privredi vršila na transparentan način, prilagodjen uslovima na tržištu. Ovo iz razloga jer netransparentnost i nedostatak kriterijuma dovode do toga da razvijene kompanije često apliciraju i budu korisnici podrške, u nadmetanju sa mikro i malim preduzećima. Potrebno je uvesti kriterijume po kojima se mladi i mikro, mala preduzeća mladih na konkursima takmiče sami bez učešća srednjih i velikih preduzeća. Ukoliko se, kao što je sada slučaj, za podrške privrednim društvima od 1000-5000 eura mogu prijavljivati srednja preduzeća koja imaju značajne promete i kapacitete, onda se ne podstiče razvoj malih preduzeća a time i ne ostvaruje cilj dodjele podrške. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma i drugi državni organi koji sprovode konkurse treba da prilagode kriterijume konkursa ciljevima podrške.

Potrebno je kreirati javno dostupnu Platformu evidencije, evaluacije i monitoringa privrednih subjekata, korisnika svih lokalnih i nacionalnih podrški, putem koje se može pratiti po PIB-u i broju lične karte preduzeće ili preduzetnik koje dobija podršku i kakve rezultate ostvaruje ili ne ostvariye, kako biva ocjenjeno na monitoringu i slično. Radi veće transparentnosti i bolje raspodjele sredstava na način koji je fer.

Plaćanje PDV-a, kao i većina privrednih subjekata mladi koji su vlasnici mikro i malih preduzeća u izuzetnom su problemu likvidnosti kada se naplata PDV-a do 15. u mjesecu za prethodni mjesec, iako su valute plaćanja uglavnom 30-90 dana, što dalje znači da su u obavezi da plate PDV na fakture koje nisu u praksi još uvijek naplatili. Potrebno je da Ministarstvo finansija pripremi izmjene zakonske regulative i omogući naplatu PDV-a tek nakon naplate faktura.

Sistematizacija podrške – Osim jednog programa, koji je u zadnjih par godina postao ustaljen, ne sa iznosom programa koliko sa vremenom otpočinjanja i trajanja, sistemske, planske institucionalne podrške nema. Sistem nije obezbijedio plansku podršku za biznise u prvoj, drugoj, trećoj, petoj godini i isplanirao različite nivoe i tipove finansijske i nefinansijske podrške koju mladi mogu očekivati, planirati i na koju mogu računati kako bi otpočeli, razvijali i gradili svoje poslovanje, i eventualno ga širili i van granica svoje opštine, države. Neplanske i ad hoc podrške dovode do toga da samo oni koji su upoznati i umiju da reaguju na podrške ih i koriste. Podrške nisu prilagođene ni različitim fazama razvoja preduzeća mladih. Neophodno je pripremiti svaoubuhvatan program podrške razvoju mikro i malih preduzeća prilagođen potrebama samih preduzeća u različitim fazama

razvoja. Priprema sveobuhvatnog programa može uključiti aktere kao što su Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma, udruženja poslodavaca, udruženja mladih preduzetnika, Centar za stručno obrazovanje.

Zakon o inovacionim djelatnostima- kao potencijalno dobar sistem podrške razvoju inovacija, nije do kraja definisan i jasan ni samim institucijama koje su ga donijele. Mladi su neupućeni i u praksi još uvijek ne ostvaruju koristi od ovog zakona, koji mora biti prilagođeniji i precizniji i u praksi da targetira mlade na bolji način kako bi uspjelida realizuju svoje ideje.

Potrebno je izvršiti izmjene i dopune *Odluke o kriterijumima i načinu klasifikacije aktive i obračunavanju rezervacija za potencijalne kreditne gubitke kreditne institucije* (“Službeni list Crne Gore”, br. 127/20 od 29.12.2020, 140/21 od 30.12.2021) za kredite visine do 30 000,00€, sa rokom otplate 5 godina, plasirane mladim preduzetnicima u prve dvije godine poslovanja. Izmjenama treba da se osigura drugačija metodologija za dodjelu kredita mladim preduzetnicima (preduzećima čiji su vlasnici mladi). Istraživanje IPSOS–a navodi problem likvidnosti početnika u biznisu i definiše isti problem kao preduslov ulaska u neformalno poslovanje. Preduzeća opterećena fiskalitetima probaju da sačuvaju svoju likvidnost. U praksi, finansijske institucije odobravaju kredite preduzećima koje zadovoljavaju kategorije A i B. Mladi preduzetnik koji tek registruje preduzeće, ne može da zadovolji većinu propisanih kriterijuma. Bankarski sektor je na rekordnom nivou likvidnosti, ali nije dostupan malim i mikro preduzećima. Da bi se u praksi zadovoljili navedeni kriterijumi potrebno je više

od dvije godine poslovanja. Samim tim, izmjenama ove odluke u ograničenim uslovima stvorila bi se mogućnost prevazilaženja problema likvidnosti novonastalih preduzeća. Za izmjene Odluke odgovorna je Centralna banka Crne Gore. Unija ladih preduzetnika treba da uputi inicijativu Centralnoj banci za izmjene pomenute Odluke.

Potrebno je prema Vladi Crne Gore pokrenuti inicijativu za osnivanje **garantnog fonda** kojim će osim omogućiti lakši put dolaska do kredita za ona lica (fizička i pravna) koja nemaju adekvatna sredstva obezbjeđenja (kolateral). U prvom redu se garantni fond odnosi na poljoprivrednike i mala preduzeća (a među njima i posebno izdvojene mlade preduzetnike) jer je jednima i drugima veliki problem kako da obezbijede kolteral za svoje kredite.

Literatura:

- Tranzicija na tržište rada mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori (Dragan Đurić, 2016)
- Analiza potreba mladih u Crnoj Gori, Ipsoss (2019)
- Politike za unapređenje zapošljavanja mladih u Crnoj Gori-Biejla knjiga (Međunarodna organizacija rada, 2016)
- Uticaj COVID-19 i budućnost (Savjet Evrope i Evropska komisija, 2021)
- Analiza strateškog, zakonskog i institucionalnog okvira u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih (2013)
- Istraživanje o znanju, stavovima i ponašanju građana Crne Gore u vezi sa zapošljavanjem i participacijom mladih-KAP (Ipsoss , 2013)
- Rezultati istraživanja o pptrebama mladih preduzetnika u Crnoj Gori (Investment/Consulting doo, 2019)
- Rezultati istraživanja opšte javnosti o preduzetništvu mladih u Crnoj Gori (Investment/Consulting doo, 2019)
- Preduzetništvo mladih u Crnoj Gori (Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj)
- Preporuke za javne politike u oblasti preduzetništva mladih (UNDP, 2017)
- Rezulati istraživanja; Svakodnevnica mladih u Crnoj Gori (Damar, 2013)
- Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje (Ministarstvo ekonomije, 2019)
- Strategija za mlade (Ministarstvo prosvjete, 2017)
- Index participacije mladih (Youth Hub, 2020)

